

Charles Raab, Richard Jones és Székely Iván

Megfigyelés és reziliencia elméletben és gyakorlatban

Bevezetés

Edward Snowden 2013-ban drámai bejelentést tett az Egyesült Államok és a vele szövetséges hírszerző szolgálatok által bel- és külföldön végzett megfigyelésekkel kapcsolatban, amely többek között hírközlési adatok titkos és tömeges gyűjtésére vonatkozott. Az adatgyűjtés bizonyos esetekben jogszerűen, más esetekben mindenféle jogi garancia nélkül zajlott, nemritkán a magánszektor kommunikációs, számítástechnikai és médiavállalatainak cinkos közreműködésével (Greenwald 2014). A Snowden által napvilágra hozott, korábban szigorúan titkos megfigyelési programokról kiderült, hogy elképesztő méretekben zajlottak. Az ügyvel kapcsolatban nyilvánosságra kerülő egyre több információra az állampolgárok, kormányok, civil szervezetek és más érintettek igen sokféleképpen reagáltak. Míg egyesek az ellenállást tekintették megfelelő reakciónak, mások szigorúbb szabályozást és ellenőrzést követeltek, valamint a nemzetbiztonság és a liberális demokrácia viszonyának újrafogalmazását szorgalmazták. A legnagyobb hatást a *privacy* (az információs magánélet joga)¹ és az internet aktivistái, a média egyes szereplői, néhány politikus és ügyvéd határozott és biztató reakciói keltették, amelyek technikai és jogi, valamint szabályozási és politikai reformokat követeltek. Jelenleg azonban nem állnak rendelkezésünkre a konceptuális eszközök annak modellezésére, hogy a megfigyelés e különböző megközelítései hogyan kapcsolódnak egymáshoz, ahogy annak megállapítására sem, hogy ezek együtt a tömeges adatgyűjtés által jelentett fenyegetésekkel szemben mennyire lehetnek hatékonyak.²

1 Az angol 'privacy' fogalom tágabb, mint a magyar 'magánélet' kifejezés: kiterjed a személyes magánszféra egészére, a személyes autonómiára, a személyiség integritására, valamint a személyes adatok feletti önrendelkezésre. (A ford.)

2 Ez a tanulmány az IRISS (Increasing Resilience in Surveillance Societies, EC Grant Agreement No. 290492) projektben végzett kutatás továbbfejlesztésének eredménye; angol nyelven megjelent a *Media and Communications* című folyóirat 2015. októberi számában, „Surveillance and Resilience in Theory and Practice” címmel.

Jóllehet a tömeges megfigyelések jóval a 2001. szeptember 11-i terrortámadás, a 9/11 előtt elkezdődtek, azóta még kiterjedtebbeké váltak, amit sokan a terrortámadásokra adott válaszként értelmeztek. Valóban, az azóta eltelt időben számos ország kiterjesztette saját terrorellenes tevékenységeit, ezzel összefüggésben pedig a „reziliencia” terminus nem csak a terrorellenes stratégiák hivatalos diskurzusaiban, hanem a biztonsági tanulmányokban és egyéb szakpolitikákban is megjelent. De homályos formában a lelkesítő szóhasználatban is jelen van, ahol egyfajta attitűdre, beállítódásra utal, amelynek az ember nehéz körülmények között hasznát veheti. A reziliencia (és a reziliens) terminus feltűnően népszerűvé vált az elmúlt években, és a legkülönbözőbb kontextusokban, valamint rendszerekkel, eljárásokkal és politikai intézkedésekkel összefüggésben találkozhatunk vele. White és O’Hare (2014) például azt találták, hogy a 2005-ben Nagy-Britanniában közreadott politikai dokumentumok közül hozzávetőlegesen 800-ban fordult elő a terminus valamilyen formában, többek között a terrorellhárítás területén. A döntéshozók felfogásában a reziliencia valamilyen pozitív dologként jelenik meg, és nem csak üdvözlendőnek, de anyagilag is támogatandónak tartják azt a törekvést, amely az emberek által létrehozott és természeti rendszerek rezilienssé tételére irányul. Az egyének, csoportok, társadalmi és természeti rendszerek rezilienciafokának vizsgálata ma már közhelyszámba megy, a reziliencia hiányával szemben megfogalmazott kritikákat pedig a fejlődésre hivatkozva cáfolják. Senki sem szeretné, ha a reziliencia ellentétével, a ridegséggel, törekenységgel, rugalmatlansággal azonosítanák. Összességében az ismert vagy megismerhetetlen, látható vagy előre nem jelezhető fenyegetések korszakában igen népszerűek az emberek és dolgok rezilienssé tételére irányuló törekvések és elméletek.

Ezzel párhuzamosan az elméletek és politikai intézkedések „rezilienciaként” történő megragadása vitát provokált és bírálatok megfogalmazására is lehetőséget adott. Amikor David Chandler a *Resilience* nevű folyóiratot megalapította, azzal a szándékkal tette, hogy „a bennünket körülvevő világot törekedjünk kritikai szemmel nézni, próbáljunk meg újfajta kérdéseket felvetni vele kapcsolatban”. A reziliencia vizsgálata többdimenziós tevékenységként jelenik meg, amely nem fél különböző gyakorlatokat, intézkedéseket, diskurzusokat, folyamatokat, alkotási tereket, a közgazdaságtant, a politikát és a szubjektivitást együtt kezelni. A „reziliencia” fogalma már-már ellenállhatatlanul készlet különböző tudományterületeket és tudományágakat, megközelítéseket és alapvető kutatásokat komplementaritásuk újfajta megragadására. E törekvéssel szemben Neocleous a rezilienciát „a képzelőerőt gyarmatosító projektként” bírálta, amely csak az államot és a kapitalizmust teszi reziliensebbé. A létfontosságú ellenállás helyett feladja a kritikai megközelítést, és a neoliberalizmus kottájából játszik (Neocleous 2013a: 7; lásd még Chandler 2013b; Neocleous 2013b). Újabbban a „reziliencia” megközelítésének hasznosságával és veszélyeivel kapcsolatban vita bontakozott ki a nemzetközi kapcsolatok diskurzusán belül, különösen pedig a lokális és globális problémák megoldására irányuló liberális intervencióval összefüggésben (Chandler 2015). Ugyanakkor Bourbeau, aki a rezilienciára épülő megközelítések megsokasodását nyugtázza különböző területeken, megjegyzi, hogy a globális politikával, biztonsággal és szekuritizációval³ foglalkozó írások között „igen csekély koherencia mutatkozik, és a reziliencia mibenlétét vagy jelentését illetően sincsen konszenzus. Sokan használják a terminust, de a teoretikus elemzéseket leszámítva nem bontják ki annak tartalmát” (Bourbeau 2013: 3).

3 A biztonság folyamatorientált megközelítését jelenti. (A ford.)

Jóllehet jelen tanulmányunk tágabb értelemben a biztonságtudomány tárgykörébe illeszkedik, nem kívánunk a jelenlegi vitában részt venni. Természetesen használunk majd olyan fogalmi elemeket, amelyeket a vita szereplőitől vettünk át, mégis – Bourbeau szóhasználatával élve – az a célunk a „reziliencia” teoretikus elemzésével, hogy azt a *megfigyelés* kontextusában felhasználhassuk; úgy hisszük, ez újszerű megközelítést eredményez. Szándékaink szerint ezzel a megfigyelés hatásainak megértését tudjuk majd elősegíteni. Noha a (nemzet)biztonsági szolgálatok munkáját és a közbiztonság megőrzését elősegítő megfigyelés a kívánt és kívánatos egyéni és társadalmi értékekre nézve valóban fenyegetést jelent, azon leegyszerűsítő megközelítésekkel kapcsolatban is szkeptikusak vagyunk, amelyek az „észrevétlen visszacsúszás” talaján kizárólag az ellenállást tartják elfogadhatónak.

Ezért mi most azt vizsgáljuk, hogy a társadalom mennyire reziliens azzal a fenyegetéssel szemben, amit a kommunikációs csatornák tömeges megfigyelése, illetve a megfigyelő technológiák és gyakorlatok egyéb felhasználásai a demokráciára nézve jelentenek. Ennek érdekében a megfigyelésre adott reziliens választ próbáljuk majd meg modellezni – olyan ez, mintha alvájároként átsétálnánk a megfigyelő társadalomba, majd egyszer csak felébrednénk. A megfigyelés azonban maga is a reziliencia eszköze a kormányzati politikában, amelynek instrumentális – és diskurzusok által igazolt – alkalmazása a kollektív, egyéni és infrastrukturális biztonság szavatolására irányul, többek között a terrorizmus vagy a közrend felbomlása által jelentett fenyegetésekkel szemben. Ugyanakkor, annak ellenére, hogy a reziliencia stratégiájának részét képező megfigyelést bizonyos veszélyek elhárításában hasznosnak szokás feltételezni, a megfigyelés elterjedése, intenzívvé válása és sajátos erőforrásai, beleértve az azonosítható egyénekre vonatkozó információk felhasználását, képes lehet az emberek magánéletének biztonságát és egyéb „közjavakat” erodálni – itt az egyéb (szabadság)jogokra, morális alapelvekre, a biztonságra és olyan egyéb értékekre, többek között magára a demokráciára kell gondolni, amelynek éppen a védelmezése lenne a megfigyelés feladata (Raab 2012, 2014). Ebben az eróziós folyamatban a megfigyelés a reziliencia „sötét oldalát” helyezi előtérbe (Bourbeau 2013: 4).

A fenyegetés és a fenyegetésre adott válasz lehetőségét a lehetséges alternatív utak újfajta vizuális megjelenítése segítségével fogjuk elemezni. E módszer újdonsága ugyanakkor abban áll, hogy a reziliencia meglehetősen bevett – és másokkal egyetértésben használt (lásd Bourbeau 2013: 7) – fogalmát *folyamatként* veszi számításba, nem pedig olyan egyének, csoportok vagy társadalmak tulajdonságainak összességéeként, amelyeknek „riziliensekké” kell válniuk. Az ezen utak által felvázolt elméleti lehetőségek közé tartozik a reziliencia Bourbeau (2013: 9, 1. táblázat) által körvonalazott fogalmának számos – mérnöki, ökológiai, társadalmi-gazdasági – altípusa. Ebből adódóan ahelyett, hogy a reziliencia egyetlen definíciójából indulnánk ki, azt inkább a különböző altípusokat összefogó ernyőfogalomnak tekintjük. Jelen tanulmányunkban a megfigyelést a biztonságot fenyegető hagyományos veszélyekkel szembeni rezilienciaként fogjuk értelmezni, és ezzel összefüggésben azt is hangsúlyozni fogjuk, hogy a rezilienciával összefüggő gyakorlatok és intézkedések akár a megfigyeléssel szemben is felhasználhatók, eközben pedig arra is kitérünk, hogy hogyan maradhatnak a társadalmak demokratikusak akkor, amikor több szerző a megfigyelés igen negatív esetleges hatásairól értekezik (többek között Lyon 2003a, 2003b; Čas et al. 2015; Raab et al. 2015; továbbá lásd még Wright és Kreissl 2015).

Noha a személyes magánszféra, a *privacy* az az érték, jog vagy közjó, amit a köz- vagy nemzetbiztonság céljából végzett megfigyeléssel a leggyakrabban összefüggésbe szokás hoz-

ni, mi magunk nem feltételezzük, hogy a „magánéletnek” csak egyetlen, jól megragadható és konszenzuális jelentése volna. A *privacy*vel kapcsolatos irodalomban már közhelynek számít azt bizonyos értékek olyan csoportjának vagy „családjának” tekinteni (lásd Solove 2008), amelyet számos lényegi és gyakorlati ok miatt értékelünk, és amely a normákkal összefüggő különböző kontextusokban más és más szerepet kaphat (Nissenbaum 2010). A magánélet több típusát is körvonalazni lehet, amelyek közül mindegyik egymástól viszonylag jól elkülönülő elvekhez és (szabadság)jogokhoz kapcsolódik, mint például a méltóság, az autonómia, a véleményszabadság és még jó néhány hasonló, amelyek mind részét képezik az emberi jogok és közjavak liberális demokráciákban érvényes kánonjának (Wright és Raab 2014). A megfigyeléssel kapcsolatos elemzésünk, általánosan fogalmazva, ezek közül bármelyiket érintheti. Ennek kibontására és a közjavak mindegyikének tárgyalására itt és most nincs külön lehetőségünk; azt, hogy a megfigyelés milyen következményekkel jár a személyes magánszféra és a biztonság kérdésére nézve, azért emeljük ki, mert az aktuális diskurzusokban és intézkedésekben ezek jutnak kulcsszerephez.

Jelen tanulmányunk fő megállapításai a következők: a reziliencia fogalma a megfigyelés vizsgálatában jól használható; a reziliencia nem tekintendő készpénznek, hiszen adott esetben kudarcot is vallhat; több különböző kimenetel is lehetséges; az a vizuális megközelítés, amit itt alkalmazni fogunk, egy ernyőfogalom alatt kiválóan alkalmas a reziliencia különböző altípusainak (például a „visszapattanás”) vizsgálatára; valamint vizuális módszerünk megkönnyíti a különböző forgatókönyvek és kimenetek ábrázolását és modellezését. A tanulmány fő mondanivalóját három lépésben bontjuk ki: (1) utalunk a reziliencia néhány létező modelljére, és kiemeljük azokat partikuláris kontextusukból, majd (2) kibontjuk a reziliencia sokfélebb és általánosabb modelljét. Végül (3) ezt a megközelítést a megfigyelés tárgykörére fogjuk alkalmazni.

Reziliencia: diszkurzív és gyakorlati példák

A „reziliencia” fogalma a legkülönfélébb természeti vagy társadalmi jelenségekkel összefüggésbe hozható, függetlenül attól, hogy az integritásra vagy az identitásra leselkedő veszélyek tárgyakkal, társadalmi javakkal és morális értékekkel vagy társas kapcsolatokkal összefüggésben jelennek-e meg. Az állandóság és a változás a kihívásokra adott vagy megelőző intézkedésnek szánt kisebb vagy nagyobb horderejű intézkedések eredője és alternatív állapota, jóllehet az, hogy valami fennmarad vagy megváltozik – és hogy mekkora mértékben –, objektíve nem szükségszerűen meghatározható: gyakran szubjektív percepció függvénye vagy konvencionális megállapodás kérdése. A rendszer változásának vagy állandóságának elemzésében ez generikus probléma, és alapvető fontosságú többek között a politikai tanulmányokban a fokozatos (vagy strukturán belüli) és a nagy horderejű (másképpen: fundamentális és strukturális) változások megértése szempontjából (Braybrooke és Lindblom 1963: 62 és 4. fejezet).

Mindazonáltal míg a „rezilienciát” széles körben alkalmazott fogalomnak szokás tekinteni, jelentése és a belőle kiinduló gyakorlati intézkedések meglehetősen szerteágazók. A fenyegetések, támadások, katasztrófák és egyéb kedvezőtlen események azonosítása különbözőképpen lehetséges, ahogyan elhárításuk és a válaszintézkedések megszervezése is. A terminus pontos meghatározása itt nem célunk, noha legfontosabb konnotációi közül jó néhány

részét képezi későbbi elemzésünknek, amire a 4. fejezetben fogunk sort keríteni. A különféle területeken megjelenő reziliencia, fenyegetés vagy támadás néhány példájával hivatalos dokumentumokban is találkozhatunk, ezekre alább mi is röviden kitérünk. A különböző brit kormányzati szervek által készített dokumentumok között találunk vészforgatókönyveket (UK Cabinet Office 2013) és terrorelhárítási stratégiát (UK Home Office 2011), míg mások a kiberbiztonsággal (UK Cabinet Office 2011a) vagy éppen a közösségi rezilienciával (UK Cabinet Office 2011b) foglalkoznak. Emellett vannak olyan ENSZ-dokumentumok, amelyek a globális fenntarthatóságra és fejlődésre (United Nations Secretary-General's High-level Panel on Global Sustainability, 2012), katasztrófakockázat-csökkentésre (UN System Task Team on the Post-2015 UN Development Agenda, 2012), járvány- és egészségügyre (Ban 2009), az emberi jogokra (Yusuf 2012), a terrorelhárításra (UN Security Council, Counter-Terrorism Committee (CTED), 2013) és a bűnmegelőzésre (UN Commission on Narcotic Drugs/Commission on Crime Prevention and Criminal Justice 2010) fordítanak figyelmet. Ebből a meglehetősen esetleges felsorolásból mindazonáltal néhány dolog kitűnik:

- A reziliencia olykor definiálatlan fogalom, mégis célok és intézkedések koherens egységére utal, amely intézkedések válaszként fogalmazódnak meg a nemzetbiztonságot, az élelmiszer-ellátást és a közösségek működését érintő emberi és természeti fenyegetésekre.
- A rezilienciára épülő stratégia alapját a szervezetek különböző szintjein előirányzott és összehangolt intézkedések, valamint a meghatározott szerepekkel és felelősségi körökkel rendelkező érintettek együttes erőfeszítései képezik.
- A „reziliencia” a politika számára is vonzó, talán azért, mert a terminus erőt, szilárd-ságot és bátorságot sugároz.
- A „reziliencia” fogalmában a közigazgatás is megtalálja a maga számítását, valószínűleg azért, mert a problémaelemzéshez, a stratégiai tervezéshez és az intézkedések végrehajtásához szükséges készségekre is utal.
- A „reziliencia” megértéséhez értelmezési képességekre is szükség van, mivel a fogalom nem mindig egyértelmű, jóllehet stratégiai és politikai konnotációja világos; ugyanakkor a „megfigyeléssel szembeni reziliencia” nehezebben megragadható.
- Még akkor is, amikor a terminus nem jelenik meg explicit formában, lehetséges olyan plauzibilis forgatókönyvet kidolgozni, amely a fenyegetéseket és azok célpontját azonosítja, és meghatározza, hogy azokat hogyan lehet megelőzni vagy utólag orvosolni.
- A preventív és a felkészülést célzó intézkedések – a kettő nem ugyanaz – nagyon fontosak azokon a területeken, ahol a fenyegetések és kedvezőtlen események igen változatosak abból a szempontból, hogy mennyire elkerülhetetlenek, így a reziliencia jellege és dinamikája is ehhez igazodik.

A fogalom leggyakrabban nemzeti vagy közösségi szintű biztonsággal összefüggésben jelenik meg a közeli vagy távolabbi jövőben lehetséges természeti vagy emberi katasztrófákkal vagy fenyegetésekkel, illetve a gazdasági vagy társadalmi fejlődés stratégiáival kapcsolatban. Egyes példákban a megfigyelés alkalmazását (a monitorozást, illetve az információgyűjtés és társadalmi ellenőrzés egyéb módjait is ideértve) a rezilienciára építő politika vagy stratégia részének tekintik.

Egy másik releváns megfigyelés különbséget tesz egyrészt a reziliencia mint egy társadalom, közösség vagy egyén *tulajdonsága*, másrészt a reziliencia mint a visszapattanás vagy

valamilyen fenyegetés anticipálása érdekében végzett *tevékenység* között. Lehetséges például különbséget tenni a „közösség rezilienciájának” két eltérő jelentése között. Az első olyan lokalizált tervezést és a rendkívüli helyzetekkel kapcsolatos intézkedéseket jelent, amelyeket gyakran a kormányok szorgalmazznak annak érdekében, hogy a váratlanul megjelenő kedvezőtlen környezeti változásokra vagy terrorista támadásokra helyben reagálni, az „első reagálókat” pedig ezzel támogatni lehessen. A második a pszichológiai vagy közösségi szolidaritás „szervesebb” fajtája, amely bizonyos kedvezőtlen események bekövetkeztekor automatikussá válik, és arra utal, hogy az egyének elméjét, valamint a közösségi kapcsolatokat a kedvezőtlen esemény nem bomlasztotta meg, mivel azok reziliens módon reagálnak a kárra, és adott esetben később majd a közösség újjáépítésében is szerepet játszhatnak (lásd még Hall és Lamont 2013a).

A közösségek „szerves” rezilienciájának megragadására a társadalomtudományokban – szociológiában, kriminológiában – számos elmélet lehet segítségünkre. Durkheim például (1984 [1893]: 53–67) az alapvető társadalmi kapcsolatokat ismert módon „társadalmi szolidaritásként” írja le, amelybe a kölcsönös társadalmi-gazdasági függőség ugyanúgy beletartozik, mint a közös erkölcsi értékek. Később Putnam (2000) annak megmagyarázására tett kísérletet, hogy egyes helyeken vagy régiókban miért aktívabbak a civil kezdeményezések, mint másutt. Álláspontja szerint az olyan tényezők, mint a társadalmi hálózatok (különösen pedig az önkéntes alapon szerveződő társaságok), bizalmat és köteleket hoznak létre a helyiek között, Sampson (2008) pedig amellett érvelt, hogy a „kollektív hatékonyság” képes magyarázatul szolgálni arra, hogy helyben egymás kölcsönös támogatása hogyan segíti hozzá az érintetteket közös céljaik eléréséhez. Ezekben a példákban az elméletalkotók a társadalmi kohézió tér- és időbeli empirikus eltéréseire próbáltak magyarázatot adni, és azt találták, hogy ez a kohézió egyáltalán nem szükségszerű. Jóllehet a közösségek esetében a rezilienciát kívánatosnak szokás tartani, a rezilienciában rejlő lehetőségeket a kormány is felhasználhatja, hogy kifogásokat találjon magának arra, miért háritja át lokális szintre a bizonytalanságok kezelésének felelősségét, és talán még arra is képes lehet rávenni közösségeket, hogy elviseljenek olyan eseményeket vagy helyzeteket, amelyeket egyébként nem kellene tolerálniuk (lásd még Walklate és Mythen 2015, 6. fejezet).

A következőkben egy ellentétes példát, a diktatórikus és a posztdiktatórikus rendszerek összehasonlítását fogjuk részletesebben is bemutatni, ami egy nyíltan „politikai” kontextusba ágyazódik, és nem sok köze van a természeti vagy ember által előidézett katasztrófákhoz vagy rendfenntartáshoz. Itt az érdekel bennünket, hogy a politikai hatalom gyakorlásával és az erőforrások elosztásával összefüggésben a társadalmak mekkora mértékben és milyen módon mutatják a reziliencia jeleit. Ebben a szemléltető példánkban a reziliencia se nem szükségszerűen „jó dolog”, se nem szükségszerűen „biztonságpárti” fogalom. Hasonlóképpen, Bourbeau (2013: 7–8, 10) a reziliencia nemkívánatos „sötét oldalára” irányítja rá a figyelmet, valamint arra, hogy kontextusfüggő dologról van szó; Gary T. Marx (2015: 16) az „ellenállással” és a „biztonsággal” kapcsolatban általánosságban hasonlóan fogalmaz. Ezen átalakuló politikai rendszerek vizsgálata révén láthatóvá válnak azok a konkrét fejlemények, amelyeket aztán elvont fogalmi szinten fogunk kibontani.

Közép- és Kelet-Európában a szovjet uralom alatt számos politikai rezsimben megfigyelhetők voltak olyan változások, amelyek a diktatúrából köztes fázisokon keresztül végül demokratikus rendszerek irányába mutattak. Ez az átalakulás láthatóvá teszi a politikai rezsim és a társadalom közötti feszültségeket, és a „reziliencia” különböző jelentéseire és megnyilván-

nulási formáira is rávilágít: a társadalom rezilienciájára a diktatórikus rendszerrel szemben és a diktatórikus rezsim rezilienciájára a politikai és társadalmi változásokkal, valamint a külső, nemzetközi nyomással kapcsolatban. A változásokkal szemben a polgárok, csoportok és intézmények különböző szinteken kifejlesztették magukban a reziliencia képességét.

Az egyén szintjén például megfigyelhettük, hogy a háború előtti felső középosztályba tartozó családok meg tudták tartani lakásaikat, amennyiben formálisan elfogadták a lakások elkobzását és államosítását, és – ugyancsak formálisan – a lakásba albérlőket jelentettek be, akik valójában sosem laktak ott. Egyes művelt családokban ugyancsak a rezilienciával összefüggő stratégia volt, hogy tehetséges helybéli művésztől megrendelték híres magyar festők ismeretlen festményeinek hamisítványait, s mivel az ország kulturális örökségéhez tartozó műalkotások megőrzésére és tárolására a galériák nem voltak képesek, így ezeknek a családoknak a műalkotások tárolása céljából a hatóságok egy extra szobát engedélyeztek. A disszidensekkel és a szamizdat kiadványokkal szemben tanúsított tolerancia ugyancsak része volt a rendszer és a polgárok rezilienciájának. Azok, akik elfogadták a rendszert, félig magánkézben lévő kis vállalkozások és informális gazdasági hálózatok révén gyarapodhattak, ahogyan a titkos szerveződésekben részt vevő ellenzékiek is sokféle jelét tanúsították a rezilienciának. Emellett a rendszer elnyomásának keménysége, valamint a Stasi, a Securitate és hasonló szervezetek által végzett és az élet minden területére kiterjedő megfigyelések ugyancsak hozzájárultak az ellenzéki szereplők viselkedésének formálásához és rezilienciájának kialakításához. Többek között ezek a vonások tették lehetővé a rezsimiek számára, hogy a belföldi és nemzetközi feszültségeket csökkentsék, a változó környezethez alkalmazkodni tudjanak, és hogy a sokszerű hatásokkal megbirkózzanak.

A demokratikus átalakulás időszakában a csehszlovákiai „bársonyos forradalom” vagy a magyarországi 1989-es jogállami forradalom folyamatait a strukturális reziliencia terminusaiban is megragadhatjuk, amely megőrizte a jogi és adminisztratív kereteket. A rendszerek átalakulása során megőrzött társadalmi és politikai befolyás felhasználása az egyéni túlélés reziliens formáját is jelentette. A korábbi politikai és gazdasági elit tagjainak egy része állami vállalatok élére került, így át tudták menteni korábbi befolyásukat, és a diszkreditálódott titkosszolgálatok is idővel konzolidálódtak. Még ott is, ahol ezek vezetőit tisztességes, demokratikus elkötelezettségű emberek váltották, a személyi állomány egy része – saját szervezeti kultúráját átörökítve – továbbra is pozícióban maradt, és alkalmazkodott a megváltozott körülményekhez. Egyes országokban (többek között Magyarországon is) a diktatúrát követő időszakban új szervezetek jöttek létre, az egyéni (szabadság)jogokat érvényre lehetett juttatni, a piacgazdaság pedig új intézmények létrehozását és nemzetközi kapcsolatok kialakítását tette lehetővé. Nem egyértelmű ugyanakkor, hogy vajon minden társadalmi réteg esetében megmaradt vagy fokozódott-e a reziliencia. Az új demokratikus politikai szervezetek közül némelyek sérülékenyek és rövid életűnek bizonyultak. A szakszervezetek háttérbe szorultak, a képzetlen munkaerő és az értelmiség helyzete és életkörülményei pedig romlottak.

A diktatúra utáni időszakban ugyancsak érdemes figyelmet szentelnünk a társadalomnak a megfigyeléssel szemben tanúsított reziliens viselkedésére. A rendszerváltást követően a rezsimtől való félelem helyét a bűnözéstől való félelem vette át. A hosszú autoriter uralom alatt élő társadalmakban gyakorlatilag kimaradt a demokratikus modernitás időszaka, és e társadalmak a rendszerváltást követően egyből a posztmodernitás megfigyeléskultúrájába csöppentek (Los 2002). A történelmi tapasztalat hiánya nem csak nagyfokú sebezhetőséget eredményezett, de a különböző megfigyelési formákkal és technológiákkal szembeni

reziliencia mértékét is csökkentette, mivel az egyének egyre fogékonyabbakká váltak az ezen alapuló marketingajánlatokra, valamint az üzleti célú megfigyelésre (Székely 2008). Azokban a korábbi diktatórikus rendszerekben, amelyekben az emberek a családi és magánélet területén nagyobb fokú rezilienciáról tettek tanúbizonyságot, jóllehet a magáncélú megfigyelést nem tekintették potenciális veszélynek, az állam által végzett megfigyelést továbbra is erős gyanakvással szemlélték.

A nem demokratikus rendszerek és átmeneti periódusok vizsgálata alapján a következőket fogalmazhatjuk meg:

- A demokrácia szempontjából azok a reziliens diktatúrák, amelyekben a politikai élet nem demokratikus formái, valamint a kiváltságos elitcsoportok képesek a sokkhatásokat és kudarcokat átvészelni, egyértelműen nem „jók”, ugyanakkor a polgári-társadalmi ellenállás a diktatúra megfigyelési stratégiájával szemben politikailag kívánatosnak tűnik.
- Az általános kérdés tehát, hogy „kívánatos dolog-e a reziliencia?”, minden példa esetében felvethető.
- Általánosabban fogalmazva, annak érdekében, hogy a rezilienciát folyamatként tudjuk konceptualizálni, fontos, hogy a történelmi idő múlását is figyelembe vegyük akkor, amikor a kedvezőtlen eseményeket és az ezekre adott válaszokat elemezzük.

Az iménti példák mind azt bizonyítják, hogy a reziliencia jelentései és gyakorlatai a különböző kontextusokban mennyire eltérnek egymástól. Amellett fogunk érvelni, hogy (1) a reziliencia az Egyesült Királyságban és az ENSZ-ben az irányítási politika fontos elemévé vált; hogy (2) ennek sokféle politikai dimenziója van; és (3) függetlenül attól, hogy a különböző területeken érvényesülő rezilienciát politikailag ki hogyan értékeli, az egymással összefüggő két politikai kérdés – vagyis hogy *a)* milyen mértékű rezilienciáról van szó és *b)* hogyan lehet a reziliencia mértékét bizonyos eljárásokkal elősegíteni – a politikai intézkedések szempontjából központi jelentőségűnek tűnik.

Mielőtt rátérnénk a *megfigyelés* kérdésére, amelyet olyan sajátos események és gyakorlatok összességének tekinthetünk, amelyekre a reziliencia irányul, legelőször is a reziliencia fogalmának elméleti alapjait tárjuk fel és saját megközelítésünket a már meglévő írásokhoz és művekhez viszonyítva helyezzük el.

A „reziliencia” elméleti alapjai

A reziliencia fogalma bizonyos fokig kapcsolódik az általános rendszerekkel és a kibernetikával kapcsolatban született – és a kommunikáció és az ellenőrzés elemzésén alapuló – elméleti írásokhoz, amelyek központi témái a természeti és társadalmi folyamatok (az állapotváltozásokat és a regenerálódást is ide értve), a fennálló renddel szembeni fenyegetések és/vagy az érintettek közötti interakciók, valamint az a „világ”, amelyet szabályozni vagy megváltoztatni kívánnak. Itt és most csak arra van lehetőségünk, hogy e fogalmi keretek heurisztikus értékére utaljunk, hiszen belőlük olyan felismerések vagy kérdések származhatnak, amelyeknek a reziliencia kérdésének elemzésében hasznát vehetjük.

Az általános rendszerelméletek a rendszer és környezete fogalmaiból indulnak ki, és egyrészt a rendszer és környezete(i), másrészt pedig a rendszer különböző részei közötti kap-

csolatokat vizsgálják, továbbá azt kutatják, hogy a részek hogyan járulnak hozzá a rendszer egészének működéséhez (Emery 1969; Demerath és Peterson 1967; Easton 1965; Deutsch 1963; Wiener 1954; Parsons 1951). A változások származhatnak a rendszeren belülről, vagy lehetnek a környezeti hatások eredményei. A rendszerelmélet számára központi jelentőségű fogalom az egyensúly, a stabilitás, a homeosztázis, valamint a belső működés vagy a környezettel fenntartott viszony szempontjából a rendszerek normál állapotai. A rendszerelméletben és a kibernetikában hemzsegenek a szerveződéssel és szétbomlással, a körülmények romlásával (entrópiájával) vagy javulásával, az alkalmazkodással, a stabilitással és instabilitással, a renddel és káosszal, a rugalmassággal és szilárdsággal, a kommunikációval, az információval és az ellenőrzéssel, az önszerveződéssel és a visszacsatolással stb. kapcsolatos témák és fogalmak. Ezekből bomlik ki az a nyelvezet, amely segítségével beszélni tudunk arról, hogy a rendszerek hogyan tartják fenn magukat, változnak meg vagy szűnnek meg létezni; mindezen állapotok ismerete fontos a reziliencia megértéséhez. Talán nehezebb – de érdekesebb – feladatot jelent azon esetek elemzése, amikor egy rendszer teljesen átalakul valami „mássá”; a diktatúrákkal és a diktatúrák utáni időszakokkal kapcsolatos példát ebből a szempontból is érdemes szemügyre venni. A rendszeralapú megközelítés alkalmazását az emberi világra tipikusan nem csak a társadalmi vagy politikai jelenségek *leírásának* szándéka vezérli, hanem egyenesen *kívánatosnak tartja* a változást és a fejlődést olyan ideáloknak és értékeknek megfelelően, amelyek természetesen vita tárgyát képezhetik.

Belső tulajdonságainak és szerveződésének megváltoztatásával a rendszer nem csak reagálni képes a környezetből érkező hatásokra, de új viszony kialakításával vagy egyensúlyi állapot létrehozásával maga is képes alakítani, átformálni a környezetet. Erre a rezilienciával foglalkozó számos szerző felhívja a figyelmet, és amint azt látni fogjuk, észrevételeik összefüggnek a fogalom tisztázására irányuló aktuális erőfeszítésekkel, valamint azzal a kitűzött céllal, hogy a „reziliencia” a mai vitákban is használható és a gyakorlatban is jól alkalmazható fogalomvá váljon. Holling, az ökológiai reziliencia egyik legelismertebb képviselője, a kétféle megközelítést „analitikusnak” és „integratívnak” nevezi (Holling 1998). White és O’Hare (2014) különbséget tesznek a reziliencia „egyensúlyi” és „evolúciós” típusa között; Longstaff (2005: 27) ehhez hasonló módon „mérnöki” (a status quo fenntartására irányuló) és ökológiai (változásra törekvő) rezilienciáról beszél. Az üzleti élet kontextusában Hamel és Välikangas (2003) különbséget tesznek „folyamatos anticipációt” feltételező „statikus reziliencia” és „dinamikus újrafelfedezés” között. Walker és Salt (2006) megközelítése ennél borúlátóbb, amikor arra hívják fel a figyelmet, hogy „komplex adaptív rendszerek esetében [...] előfordulhat, hogy egynél több »stabil állapotuk« van”; ha a halkészlet túlságosan megcsappan, akkor a reziliencia már nem lesz képes ezt a trendet megfordítani (uo. 36), a változás pedig lassú és észrevétlen lehet (uo. 10). A Feibleman és Friend (1945) által kidolgozott átfogó keret lehetővé teszi a reziliencia körvonalazását számos olyan helyzetben, amely a környezetből érkező változásokra vagy ingerekre reagáló rendszerek természetével hozható összefüggésbe.

Ezekben a megközelítésekben az eredmény olyan eljárások révén érhető el, amelyek kommunikációt, információáramlást, tanulást (Deutsch 1963), a rendszer belső állapotának és környezete összetételének ismeretét feltételezik, valamint olyan eszközök segítségével, amelyek a külvilág feltárását, körvonalainak feltérképezését lehetővé teszik (Hood 1983). Ezek mind részei a reziliencia eszköztárának, s amelyek valamilyen fenyegetés esetén mozgósíthatók, legyen szó a kockázatok anticipálásáról és elkerüléséről vagy a kockázatokra adott

reakcióról. Ezekre az eljárásokra most nem tudunk részletesebben kitérni vagy azokat a megfigyeléssel kapcsolatban tanúsított rezilienciával összefüggésben elemezni. Ugyanakkor ezek a konstrukciók vagy fogalmak segítenek fontos kérdéseket megfogalmazni és megválaszolni a társadalmi rendszereknek – a demokratikus értékeket és gyakorlatokat is ideértve – a kedvezőtlen eseményekkel szemben tanúsított reziliens viselkedésével kapcsolatban, függetlenül attól, hogy ezek a rendszeren kívül vagy – mint például a tömeges megfigyelés esetében – azon belül azonosíthatók.

A korábban hivatkozott példákkal kapcsolatos megállapítások számos olyan kérdést vetnek fel, amelyek a rezilienciastratégiák részletesebb kibontására ösztönöznek, és érthetővé teszik, hogy az elméleti és fogalmi elemzés hogyan teszi lehetővé azon folyamatok megragadását, amelyek számunkra a kommunikáció tömeges megfigyelésével járó fenyegetések elemzésekor különösen fontosak lehetnek. Ugyanakkor a rendelkezésünkre álló hely szűkössége miatt csak néhány alapkérdést tudunk felvetni; ezeket igen kiváló írásokból bonthatjuk ki, azonban itt és most szándékosan abba a politikai és társadalmi vonatkoztatási keretbe ágyazva tesszük fel őket, amelyben a reziliencia jelenségét elemezni kívánjuk. A kérdések többek között:

- Milyen analógiák bonthatók ki a megfigyeléssel szemben reziliensen viselkedő folyamatok számára abból, ahogyan más konkrét rendszerekben a fenyegetés és a fenyegetésre adott válaszok megjelennek?
- A fenyegetés hirtelen vagy fokozatosan jelenik-e meg?
- A liberális-demokratikus társadalmakban milyen „alkotó közjavak” vannak veszélyben, és mi tartja fent ezeket?
- Az alkalmazkodás a reziliencia jegyében a közjavak megfigyelés előtti szintjének fenntartását vagy visszaállítását eredményezi-e, vagy újfajta egyensúly alakul ki egy alacsonyabb vagy magasabb szinten?

De egyéb kérdések is felvethetők, amelyek vizsgálatára itt és most nem tudunk sort keríteni:

- A megfigyelés mekkora veszélyt jelent ezekre a közjavakra?
- Az egyensúly szempontjából le tudjuk-e írni a liberális demokratikus társadalom és környezete közötti kapcsolatot?
- A megfigyelés mekkora mértéke (és mely formája) jelent veszélyt az egyes közjavakra?
- Mennyire nagy a veszély, és milyen, a közjavak megőrzésére irányuló társadalmi és politikai eljárások és funkciók kerültek veszélybe?
- Mennyire rugalmas az adott társadalom, és milyen lehetőségei vannak arra, hogy a külső fenyegetésre egy- vagy többfajta választ megfogalmazzon?
- Hogyan értesül egy rendszer (például egy társadalom) arról, hogy különböző közjavai, folyamatai és funkciói veszélybe kerültek?
- Képesek-e a demokratikus társadalmak megelőző lépéseket tenni a fenyegetések elhárítása vagy azok várható hatásainak enyhítése érdekében?
- Melyek a fenyegetések megelőzésére vagy hatásuk csökkentésére irányuló megelőző vagy önszerveződő tevékenységekhez nélkülözhetetlen belső (újja)szervezési és erőforrásbeli feltételek?
- Ezek a tevékenységek csak kulturális, strukturális és viselkedésbeli változást jelentenek, vagy a megfigyelés csírájában történő elfojtására is irányulnak törekvések?

A reziliencia modellje

A rezilienciával kapcsolatos irodalom már ma is terjedelmesnek mondható, és egyre több írás születik a témában. Ezek azonban igen eltérő definíciókat vesznek alapul, noha fogalomhasználatuk azért rokon vonásokat mutat. Egy élelmiszer-biztonsággal kapcsolatos dokumentum a rezilienciát a következőképpen határozza meg: „a mezőgazdaság fejlesztésének képessége arra, hogy stressz- és sokkhatások után talpra álljon, és a növekedés megelőző szintjéig visszapattanjon” (The Montpellier Panel 2012: 11).

Egy másik dokumentum, amely többek között az előbbire is hivatkozik, általánosabban fogalmaz: „A reziliencia egy egyén, háztartás, közösség, ország vagy régió képessége arra, hogy stressz- és sokkhatásokkal megbirkózzon, hozzájuk alkalmazkodjon és belőlük kilábaljon” (European Commission 2012: 5). Majd így folytatja:

A reziliencia fogalmának két eltérő dimenziója van: egy entitás – egyén, háztartás, közösség vagy nagyobb struktúra – inherens adottsága arra, hogy a stressz- és sokkhatásoknak ellenálljon, valamint ugyanennek az entitásnak a képessége arra, hogy a hatás után gyorsan visszapattanjon. [...] Ehhez *sokoldalú stratégiára* és tágabb, rendszerszintű szemléletre van szükség [...], valamint *hosszú távú megközelítésre* (European Commission 2012: 5, kiemelés az eredetiben).

A tudományos irodalomban Chandler (2012: 217) például a rezilienciát „a külső problémákhoz vagy fenyegetésekhez való pozitív vagy sikeres alkalmazkodás képességeként” határozta meg. Hasonlóképpen ragadták meg a fogalmat Luthar és munkatársai, mégpedig a pszichológiához közelebb álló perspektívából: „olyan dinamikus folyamat, amely súlyos szerencsétlenség kontextusában pozitív alkalmazkodást is jelent” (Luthar et al. 2000: 543, idézi Bourbeau 2013: 7). Hall és Lamont (2013b: 13) a „társadalmi rezilienciát” olyan kimenetelnek tekintik, amelyben „egy csoport tagjai képesek jóllétüket az azt érő kihívásokkal szemben is megőrizni”. Némi vita bontakozott ki viszont akörül, hogy ezek a rezilienciaalapú alkalmazkodási törekvések mivel hozhatók összefüggésbe.

A White és O’Hare (2014), illetve Longstaff (2005) műveire tett korábbi utalásunk azt sugallja, hogy a „reziliencia” jellegének megértésére és a különböző fajtáinak megkülönböztetésére az egyik lehetőség az, ha megvizsgáljuk, vajon az adott rendszer a status quoóhoz tér-e vissza, vagy inkább megváltozik, és más állapotba lép át. Hasonlóképpen, a „visszapattanás” terminust is gyakran használják a reziliencia jellegének megragadására – ez a korábbi „normális” állapot visszanyerésére utal. Ugyanakkor, ahogyan Folke (2006: 259) megjegyezte, a reziliencia egy „újfajta normalitás” vagy egy új egyensúlyi állapot felé is terelhet – ez a jelentés írásunk korábbi, elméleti fejtegetéseiből bontható ki, és ezt „előrepattanásnak” is nevezhetjük. A kettős megkülönböztetés helyett Bourbeau (2013: 8) egy hármas, bár lényegét tekintve talán hasonló tagolást javasol: különbséget tesz a reziliencia mérnöki (egyensúlyra törekvő), ökológiai (rendszerfolytonos) és társadalmi-ökológiai (emergens vagy adaptív) fajtái között. Majd egy újfajta hármas felosztást javasol: reziliencia mint „fenntartás”, reziliencia mint „finomhangolás” és reziliencia mint „megújulás” vagy átalakulás (2013: 12). Ezzel összefüggésben Bourbeau a rezilienciát a következőképpen határozza meg: „társadalmak vagy egyének esetében valamilyen mintát követő alkalmazkodási folyamat, amely külső vagy belső sokkhatásokra adott válaszként jelentkezik” (2013: 10). Emellett, feltehetőleg azért, hogy a reziliencia és annak működése között különbséget tegyen, a „reziliencizmus” terminus bevezetését javasolja, ami nem más, mint egy „annak megértésére irányuló fogalmi keret,

hogy e körülmények között hogyan jelenik meg a folytonosság és az átalakulás” (2013: 10, lásd még Bourbeau 2015a).

Egy másik lehetőség arra, hogy a „rezilienciát” meghatározzuk vagy leírjuk, ha az általa tipikus módon alkalmazott különböző technikákat és stratégiákat vesszük számba. A rezilienciára épülő stratégiák fontos vonása, hogy szemmel láthatólag több dolgot egyesítenek magukban: az érintettek megpróbálják „a bekövetkező nemkívánatos eseményt anticipálni, felkészülni rá és legkellemetlenebb hatásait elkerülni” (Cho et al. 2011: 2); többek között ellenállást fejtenek ki annak érdekében, hogy az aktuális eseményekkel szembe tudjanak szállni; új módszereket tanulnak, állítanak vissza vagy változtatnak meg a már bekövetkezett nemkívánatos események kezelésére. Továbbá nem vitás, hogy különbséget kell tennünk a reziliencia mint *stratégia* és a reziliencia mint a tapasztalati valóság *definíciója* között. Emellett egyetértünk Bourbeau-val abban, hogy főleg ez utóbbi esetben ahelyett, hogy a rezilienciát mint valami tökéletesen hatékony vagy teljesen hatástalan dologot ragdnánk meg, több értelme van, ha fokozatokban gondolkodunk. Egy későbbi fejezetben e különböző elemek elemzését folytatjuk majd, és olyan értelmezési keretet fogunk javasolni, amelyben a különböző forgatókönyveket modellezni lehet, ideértve azokat is, amelyek a rezilienciával kapcsolatban általában nem kapnak kellő hangsúlyt, vagyis azokat az eseteket, amikor a reziliencia kudarcot vall. Azonban még mielőtt erre sort kerítenénk, röviden kitérünk a reziliencia és az ellenállás közötti különbségekre és kapcsolódási pontokra.

Reziliencia és ellenállás

A reziliencia nem egy egyszeri dolog, hanem olyan folyamatos és szisztematikus folyamat, amelynek a képességfejlesztés, valamint az intézmények és eljárások fejlesztése is részét képezi. Részleges átfedést mutat az „ellenállással” (rezisztencia), ami a megfigyeléstudomány (*surveillance studies*) területén fontos, de viszonylag kevésbé vizsgált fogalom, amelybe egyének és csoportok ellenállása és tiltakozása, valamint védelmi intézkedések is beletartoznak, mégis elkülönülő folyamat, vagyis nem tekinthető a reziliencia szinonimájának (a megfigyeléssel szembeni ellenállás témakörével kapcsolatban lásd: Lyon 2003b; Fernandez és Huey 2009; Martin et al. 2009; Introna és Gibbons 2009; Wells és Wills 2009; Sanchez 2009; Bennett 2008; Wright és Kreissl 2015). A megfigyeléssel szemben tanúsított ellenállással kapcsolatban a *privacy* és egyéb emberi jogok védői felvethetik a kérdést, hogy vajon miért kellene előnyben részesíteni a „reziliencia” terminológiáját és értelmezési keretét más, már bevett diskurzusokkal és stratégiákkal – a „kockázatmenedzsmenttel”, a „leleményességgel” és főként az „ellenállással” – szemben. Evans és Reid (2013) a „reziliencia” és az „ellenállás” összekeverését bírálják. Sajnálattal fejezik ki a „reziliencia” depolitizálódásával kapcsolatban, mivel ez az egyéneket az ellenállás feladására készíti, és ahelyett, hogy a bizonytalan és ellenséges helyzetekkel szembeszegülnének vagy azt politikailag motiváltan megpróbálnák megváltoztatni, inkább az alkalmazkodást választják. A szerzők ezt a mások bizonytalanságából táplálkozó liberális rezsimek előtti „nihilista” önfeladásnak tekintik.

Jóllehet mi magunk nem osztjuk ezeknek a szerzőknek az „ellenállással” mint kívánatos beállítódással kapcsolatos optimizmusát, azt azonban teljes mértékben elismerjük, hogy a „rezilienciával” számos ponton összekapcsolódik és átfedésben van. Ugyanakkor annak

igazolására törekszünk, hogy a reziliencia fogalmi és gyakorlati eszköztárába sok olyan különböző összetevő is beletartozik, amelyek később *ellenállási* stratégiákat táplálhatnak; ez olyan sajátosan holisztikus megközelítést biztosít, amely az „ellenállás” fogalmából nem mindig bontható ki könnyedén. Sőt meg kell jegyeznünk, hogy a „rezilienciának” bizonyos nyelveken nincs is pontos megfelelője. De még ha létezik is két külön szó a rezilienciára és az ellenállásra, a sokszerű kedvezőtlen eseményekkel történő szembeszegülésnek egyaránt lehet a rezilienciához, illetve az ellenálláshoz kapcsolódó aspektusa. A hétköznapi felfogás szerint ellenállásról akkor beszélhetünk, ha egy szilárd entitás agresszív vagy ellencsapás-szerű választ ad ön maga megvédése céljából, míg a reziliencia nagyobb fokú rugalmasságot feltételez, ahogyan arra a rendszerelmélet is utal. Számos kultúrában és az elnyomott népek történetében a hősiesség ellenállást feltételez. Más kultúrákban és mozgalmakban a „passzív rezisztencia” vagy a „fordítsd oda a másik orcád is” az erkölcsös és értékes válasz. Időnként ez drámai választat jelenthet.

Általános szinten azt mondhatjuk, hogy jóllehet részben mindkét fogalomban benne van az előrejelzés és a megelőzés, az ellenállás olyan reakciónak tekinthető, amely a jelenre fókuszál; megpróbálja a változásokat elkerülni és a fennálló rendet megőrizni; a harc politikai dimenzióját hangsúlyozza; gyakran pedig radikális megoldásokat alkalmaz, mint például a megelőző csapás vagy az önmegsemmisítés. A reziliencia ezzel szemben a változások kezelésére irányuló – és nemritkán bürokratikus – intézkedések szélesebb körét feltételezi; a reziliencia képes lehet a múltból tanulni, a jövővel kapcsolatban terveket megfogalmazni és eközben a jelenre orientálódni. A reziliens entitás tehát nem csak regenerálódni képes, de olyan módokat is ki tud fejleszteni, amelyek lehetővé teszik számára, hogy mostoha körülmények közepette is létezni tudjon, és hogy a jövőbeli kedvezőtlen körülményeknek elejét vehesse.

Bourbeau (2015b [megjelenés alatt]: 17–18) egy olyan újabb szempontot vetett fel, amely alapján az ellenállás és a reziliencia, bár különböznek egymástól, összekapcsolódnak egymással: az ellenállás képességének, főleg hosszú távon, a siker eléréséhez szüksége lehet a rezilienciára. Például az ellenállási stratégiák kidolgozásának képességét egy olyan entitásnak tulajdoníthatjuk, amely rezilienciáról tesz tanúbizonyságot; ahogyan az ellenállás során megjelenő kedvezőtlen fordulat kivédése és a hatást követő visszapattanás is rezilienciaszerű tulajdonságnak tekinthető. Végül az ellenállással összefüggő hatékony intézkedések is új helyzethez vezethetnek, „előrepattanást” eredményezhetnek.

A folyamatjelleg problémája is arra utal, hogy a rezilienciában benne rejlik a *tanulás* lehetősége, amely egy újabb, kibontandó nagy kérdéskört jelent. A tanulás az egyik lépés abban az idősorban, amely a reziliencia kialakításához bizonyos sajátos területeken – például a mezőgazdaság fejlődésben – és tágabb politikai diskurzusokban szükségesnek tűnik. E folyamat részét képezi az *anticipáció*, a *vizsgálódás*, a *megelőzés*, az *elviselés*, a *regenerálódás*, a *helyreállítás* és a *tanulás*. Ahogyan azt hamarosan látni fogjuk, a mezőgazdaság fejlesztésében alkalmazott reziliencia modelljének (Conway et al. 2001: 309) nagy hasznát vehetjük, mivel nagyon világosan magába sűriti a rezilienciával összefüggő folyamatok tartalmát, és meggyőző vizuális reprezentációját adja annak, hogy az idő múlásával mire számíthatunk. A mezőgazdasággal összefüggésben egyéb terminusok is használatosak: *alkalmazkodás*, *reakció*, *újrakezdés*, *optimalizálás*, *innováció*, *átalakítás*, *megújulás*, *szívósság*. A katasztrófaelhárítás területén emellett a *sebezhetőség* is fontos fogalom: „azok a fizikai, társadalmi, gazdasági és környezeti tényezők vagy folyamatok által meghatározott körülmények, amelyek egy közös-

séget kiszolgáltatottabbá tesznek a kockázatok hatásaival szemben” (International Strategy for Disaster Reduction [ISDR] 2004: 16).

Ezekkel a folyamatokra utaló terminusokkal felvértezve lehetővé válik a megfigyeléssel szemben tanúsított reziliencia modellezése, mégpedig a folytonosságra helyezve a hangsúlyt, amelybe beletartoznak:

- előzetes, megelőző jellegű intézkedések, amelyek a megfigyelés által esetlegesen okozott károk enyhítését szolgálják;
- olyan intézkedések, amelyek segítenek a megfigyelés által jelentett fenyegetéseket feldolgozni, azokat kiállni és velük szembeszegülni;
- olyan utólagos intézkedések, amelyek a regenerálódást, valamint annak megtanulását segítik elő, hogy a megfigyelés veszélyeit hogyan lehet anticipálni vagy kezelni.

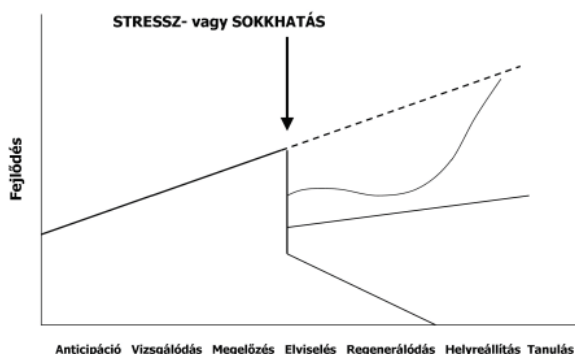
Az, hogy a fogalmak hogyan kapcsolódnak össze egymással és hogyan alkotnak szekvenciákat, igen fontos kérdés, amelyre később még röviden visszatérünk, részletes elemzésre azonban nem lesz lehetőségünk. Míg ezek az elvont fogalmak általánosságban a rezilienciával összefüggő helyzetekre vonatkoznak, olyan modellek kidolgozására is szükségünk van, amelyek közvetlenül egy-egy adott területre alkalmazhatók, részletes ismertetésre azonban ezúttal sem nyílik alkalmunk. Egyes területeken például több lehetőség van anticipációra és megelőzésre, mint másokon, ahogyan az is esetről esetre változik, hogy a társadalom és az állam mekkora szerepet vállal a reziliens viselkedésben.

Az első lépés: a reziliencia összetevőinek meghatározása

Ebben a fejezetben a káros események és rendszerszintű válaszok különböző szakaszait fogjuk elemzés alá vonni annak érdekében, hogy rávilágítsunk azokra az eltérő módokra, ahogyan egy rendszer képes reziliens vagy nem reziliens módon viselkedni. Ehhez először egy konkrét területtel összefüggésben fogunk egy modellt megvizsgálni, majd azt általános szintre emeljük, végül megvizsgáljuk, hogy alkalmazható-e arra, ahogyan a társadalmak a tömeges megfigyelő rendszerekre reagálnak.

Az 1. ábrán látható heurisztikus diagram, amely a mezőgazdaság fejlesztésének területéről származik (Conway et al. 2010, 9.9-es ábra), egy egyszerű rezilienciaszekvenciát mutat be:

1. ábra. A reziliencia modellje a mezőgazdaság fejlesztésében

Ezt az ábrát később olyanokkal fogjuk behelyettesíteni, amelyek a megfigyelést bomlasztó jelenségnek tekintik, ugyanakkor mégis hasznos lesz utalnunk erre a kiindulási ábrára és meghatározásaira, amikor a reziliencia általános, részterületeken átívelő konceptualizációját végezzük – a készenlétet és a reakciót is ideértve⁴ –, és azt határozzuk meg, hogy a „stressz” és a „sokk” fogalmi milyen szerepet játszanak benne. Ebben a modellben „a stressz rendszeres, gyakran folyamatos, viszonylag csekély mértékű és kiszámítható zavarnak”, míg „a sokk szabálytalan, viszonylag nagy mértékű és kiszámíthatatlan zavarnak” tekintendő (The Montpellier Panel 2011: 11), jóllehet érdemes lenne mindkét meghatározást tovább bontani annak érdekében, hogy a méret, az előrejelezhetőség és a folyamatosság tekintetében apróbb eltéréseket is ki lehessen mutatni. Az X tengelyen szereplő terminusok az „anticipációtól” a „tanulásig” különböző, a reziliencia szempontjából fontos tevékenységekre utalnak, jóllehet nem törvényszerű, hogy ebben a sorrendben jeljenek meg.

Ugyanakkor, mivel ez az ábra a fejlődés kontextusához kapcsolódik, a regenerálódás céljaként megjelenő emelkedő egyenes nem szükségszerűen feltételezhető egy olyan modell esetében, amelyet a megfigyelés és az emberi jogok kontextusában dolgoztunk ki, mivel nem egyértelmű, hogy vajon tervezhető vagy várható-e, hogy a jogok az idő múlásával egyre nagyobb mértékű védelmet élveznek. Hasonlóképpen, a megfigyelés és az emberi jogok perspektívájából az sem világos, hogy vajon az emelkedő egyenes egy *ideált* fogalmaz-e meg (annak kívánalmát, hogy az idő múlásával a „fejlettség” mértéke növekszik), vagy – jóllehet absztrakt módon – a *valóságot* magát hivatott-e megjeleníteni. Szerencsére a diagramon – némi bizonytalankodás után – nem csak egy egyszerű „visszapattanás” jelenik meg a fejlődés egyeneséhez, de az ábra egy bizonytalan alacsonyabb szint állandósulását is elképzelhetővé teszi, ahol a regenerálódás – fejlődés – helyett veszteség lép fel; másképpen: a rendszernek nem sikerült reziliens módon működnie.

A „reziliencia” fogalmával kapcsolatban különösen abban hiszünk, hogy az majd – mint ahogyan arra Béné és munkatársai (2012) rámutattak – „egyfajta integráló diskurzusként” jelenik meg, amely képes lehet „egyre több embert, intézményt és szervezetet egyesíteni azáltal, hogy kommunikációs hidakat és platformokat hoz létre különböző diszciplínák és közösségek számára, valamint olyan közös nevezőt jelent, amely segít szervezetek, hivatalok vagy minisztériumok között párbeszédet kialakítani, jóllehet ezek között eddig csak csekély vagy semmilyen együttműködés nem volt” (Béné et al. 2012: 12). A megfigyelés romboló hatásaival szemben elengedhetetlen az ilyen hidak és platformok kialakítása, amelyek a közjavak hatékony tiszteltetésben tartását, ezzel párhuzamosan pedig az emberek és közösségek védelmének feladatát hivatottak biztosítani.

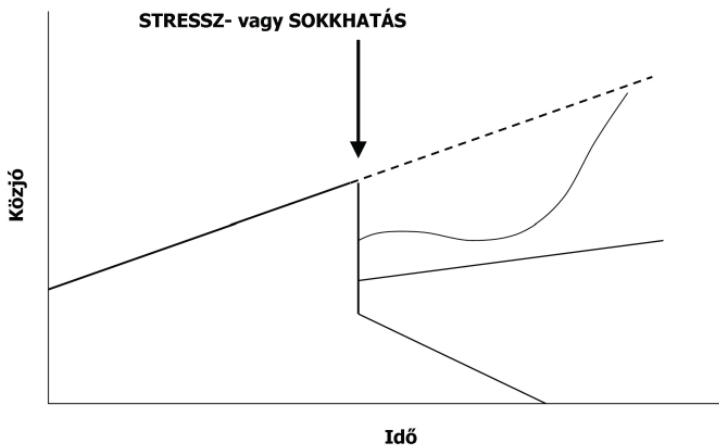
A második lépés: a reziliencia keretrendszerének kidolgozása és feltárása

Az előbbieket ismeretében egy átdolgozott modell segítségével most már újabb lépést tehetünk a megfigyeléssel szembeni reziliencia kibontása felé. A 2. *ábrán* két tengely látható: az egyik a közjavakat, a másik az idő múlását ábrázolja. Az X tengelyt azért neveztük „időnek”, mert

4 Conway és munkatársai (2010) egy újabb fontos elemet azonosítanak és ábrázolnak: az „ellenintézkedéseket”, amelyek a láthatóvá vált stressz- és sokkhatások negatív következményeivel szembeni intézkedéseket jelentik (9.8. ábra). Az ellenintézkedések hatékonyságára nincs garancia, emellett egyéb, pozitív vagy negatív forgatókönyveket is fel lehet vázolni.

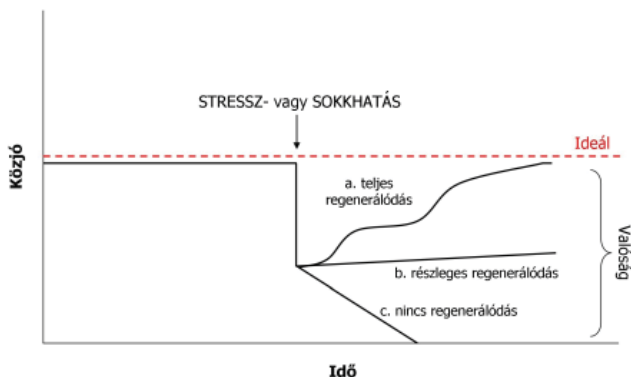
ezzel kézzelfoghatóvá tesszük azt, ami az eredeti modellben implicit formában már benne rejtett, vagyis hogy az ábra egy időbeli folyamatot mutat be, és joggal gondolhatjuk, hogy alkotóelemei (anticipáció, vizsgálódás stb.) a stressz- és sokkszerű események során különböző pillanatokban jutnak szerephez. Az Y tengely pedig ezúttal a „közjavak” címkét kapta annak érdekében, hogy a modell így általánosan alkalmazható legyen. Loader és Walger (2007: 145) amellett érvelnek, hogy a „közjavak” kiterjesztett koncepciója a biztonság kérdésének tanulmányozásában is jól használható, mivel nem egyszerűen csak olyan mindenkire vonatkozó közjavak tartoznak ide, mint például a szólásszabadság, hanem ezenfelül a közjavakat „alkotó közjavakként” veszi számításba – vagyis olyan közjavakként, amelyek a társadalom integráns és létfontosságú alkotóelemeit képezik. Azt állítjuk, hogy ez a kiterjesztett koncepció általánosságban a reziliencia esetében is használható, ahogyan konkrétan a privacy kérdéskörére is alkalmazható, amikor azt például „nemzetbiztonsági megfigyelés” veszélyezteti. A közjavak a „javak” bármilyen olyan fajtájára vonatkozhatnak, amelyek potenciálisan alapvető hasznosságúak, itt azonban különösképpen az emberi (szabadság) jogokkal, a demokráciával, a biztonsággal és a privacyvel kapcsolatos javakkal foglalkozunk: ezek ugyanis azok, amelyeket a megfigyelés tipikusan érinteni szokott. A „közjavak” terminusának használata emellett még azzal az előnnyel is jár, hogy egyszerre vonatkozhat gyakorlati megvalósulásukra, illetve hangsúlyozott társadalmiérték-mivoltukra.

2. ábra. Átcímkezett Conway-diagram

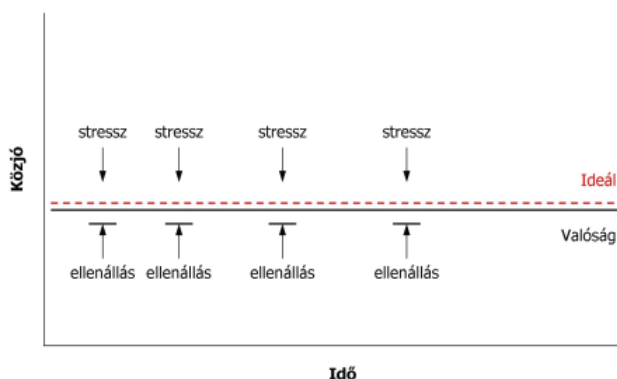
A 3. ábrával egy új elemet, a közjavak iránti vágy „ideális szintjét” vezetjük be, mégpedig annak „valós szintjével” szembeállítva. Az ideális szintet (vagyis hogy egy társadalomban mekkora mértékben igényelnek vagy értékelnek egy bizonyos közjót) vízszintes vonal jelzi. Egy ideális nyugati alkotmányos demokráciát veszünk itt alapul, ahol a közjavak iránti igény szintje állandó. Ugyancsak nevet adunk az eredeti modellben megjelenő három forgatókönyvnek (teljes regenerálódás, részleges regenerálódás, nincs regenerálódás).

3. ábra. A reziliencia átdolgozott modellje

Korábban már utaltunk arra, hogy jóllehet az „ellenállás” és a „reziliencia” fogalmai között kimutathatók rokon vonások, a különbségek sem kevésbé figyelemreméltóak. Átdolgozott modellünk lehetővé teszi számunkra, hogy az ellenállás saját modellje révén ezt a különbséget bemutassuk, s ennek révén az ellenállást a reziliencia különböző formáitól megkülönböztessük (4. ábra).

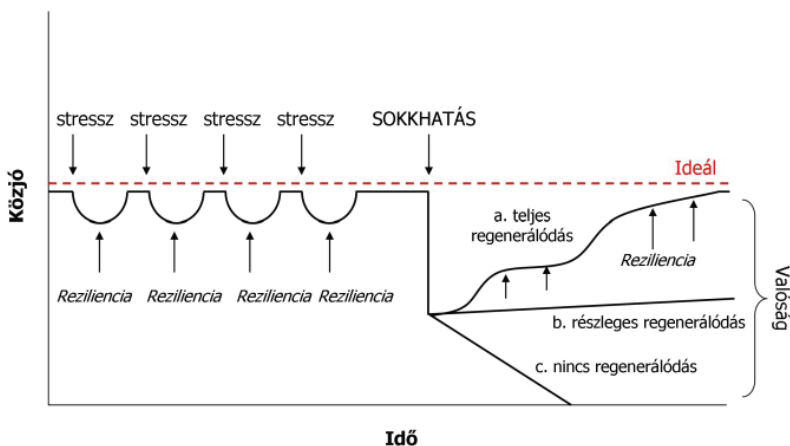
4. ábra. A stressz- és sokkhatásokkal szemben tanúsított rezisztencia

Míg az 1–3. ábrákon szereplő modellek a rezilienciát egyetlen jelentősebb esemény fényében mutatják be, az 5. ábrán látható modell egyszerre ábrázolja a közjavakat érő növekvő, „rejtett” fenyegetéseket és egy jelentősebb eseményre vagy egy olyan kisebb horderejű, de tetőző eseményre adott reakciót, amely éppen az utolsó csepp a pohárban. Az 5. ábra tehát a megfigyeléssel szemben tanúsított reziliens viselkedést pontosabban modellezi; ebben a modellben a megfigyelés által jelentett veszély lehet növekvő és fokozatos vagy hirtelen kialakuló és drámai, jóllehet ezek a tulajdonságok nem csak a veszélyként megjelenő megfigyelés sajátjai. Meg kell tehát jegyeznünk, hogy az 5. ábrán szereplő modell általánosnak tekinthető, és potenciálisan a biztonságot érintő és a megfigyelésnek megágyazó veszélyek

esetében is alkalmazható. Ezt a diagramot lehetne még tovább fejleszteni azért, hogy olyan más diagramokkal egészítsük ki, amelyek a megfigyeléssel szembeni reziliens viselkedés további dimenzióit ragadják meg, és a reziliencia kialakulásával kapcsolatban egyéb fontos megfontolásokra és kérdésekre irányítják rá a figyelmet, amelyek nem csak a megfigyelés kontextusában lehetnek érvényesek.

5. ábra. A reziliencia és az ismétlődő stressz- és sokkhatások⁵

A biztonság vagy a mezőgazdaság fejlesztése esetében a stressz- és sokkhatások gyakran váratlan és nagy horderejű eseményekként, például terrortámadás vagy éhínség formájában jelennek meg. A megfigyelés esetében azonban azok az intézkedések, amelyek a civil társadalomra káros befolyással vannak, mint például a nyilvános politikai vitára vagy a gyülekezési jog érvényesíthetőségére gyakorolt „dermesztő hatás”, nem szükségképpen egyediek vagy váratlanok, lehetnek kisebbek, de tartósak is. Vagyis ezen az ábrán a rezilienciának egy olyan újabb forgatókönyve jelenik meg, amely sorozatos stresszhatásokról számol be, és minden egyes hatást reziliens válasz követ, amely paradigmátikus esetben a közjavak szintjét mindig visszaállítja a korábbi helyzetbe, jóllehet a teljes regenerálódás nem szükségszerű. Ezen az ábrán szintén látható egy – kisebb vagy nagyobb – utolsó stressz- vagy sokkhatás, amely a közjavakra olyan jelentős hatást gyakorol, hogy ettől a reziliencia kimenetele bizonytalanra válik és időben jobban elnyúlik. Ahogyan a mezőgazdaság fejlesztése esetében, úgy a kimenetel bizonytalanságát itt is az „utolsó” stressz- vagy sokkhatást követő felső görbe, valamint két másik vonal jelzi, amelyek a közjavak visszaállítására utalnak alacsonyabb szinten. Az egyszerűség kedvéért a közjavak esetében azt feltételezzük, hogy a végső stressz- vagy sokkhatást megelőző stresszhatásokat követően a közjavak szintje mindig visszaáll a kiindulási helyzetbe, de más forgatókönyvek is lehetségesek: megeshet, hogy a közjavak az idő múlásával erodálódnak (a görbe lefelé mutat), vagy éppen ellenkezőleg, bővülnek (a görbe felfelé tart – erre majd később visszatérünk).

⁵ Az IRISS Deliverable 6.1 tanulmányban ennek a modellnek egy korábbi verziója szerepelt.

A reziliencia alkotóelemeinek közelebbi vizsgálata

Jelen tanulmányunkban nem célunk, hogy a reziliencia végső, egyetemes definícióját megfogalmazzuk, ahogyan az sem, hogy valamelyik létező meghatározás (és ennek megfelelő megközelítés) mellett letegyük a voksunkat abból a széles spektrumból, amely egyrészt a specifikus alkalmazási területek, másrészt Neocleous szemlélete között húzódik, aki elutasítván azt állítja, hogy a rezilienciába „bármilyen és minden” beletartozhat (Neocleous 2013a). Mindazonáltal annak érdekében, hogy a reziliencia fogalmát általában, illetve konkrétan a megfigyelés kontextusában jobban megérthessük, szükség van alapvető alkotóelemeinek feltárására és annak meghatározására, hogy ezek hogyan értelmezendők, valamint legalább a leglényegesebb vonásaik kiemelésére. Három ilyen alkotóelemre fogunk összpontosítani: egyrészt a vonatkoztatási pontra, másképpen a *rendes állapotra*, másrészt arra az *időskálára*, amelyben belül a változások mérhetők, végül pedig az észlelés szerepére.

A vonatkoztatási pont, másképpen: a rendes állapot

Ahogyan arra már rámutattunk, a rezilienciát általában „jó dolognak” szokás tekinteni, hiszen az nem más, mint egy entitás képessége vagy adottsága arra, hogy ellenálljon a stressz- és sokkhatásoknak, vagy hogy a behatás után visszapattanjon. Ebből adódóan a stressz- és sokkhatások ebben a kontextusban káros hatásokként vagy eseményekként jelennek meg: olyan „rossz dolgokként”, amelyek lerontják az entitás eredeti állapotát. Jóllehet a jelen tanulmányban a rezilienciát potenciálisan pozitív jelenségnek tekintjük, a reziliencia mint elvont fogalom természetéből adódóan értéksemleges. Bármely struktúrájának vagy entitásának lehetnek olyan tulajdonságai, amelyek a külső vagy belső hatásokkal szemben rezilienssé teszik őket. Egy entitás esetében viszonylag könnyű meghatározni azokat az állapotokat, amelyeket széles körben pozitívnak lehet tekinteni, míg a stressz- és sokkhatások negatívaként jelennek meg, melyekkel szemben az adott entitásnak reziliensként kell viselkednie. Az élelmiszer-biztonságot például a legtöbb ember egy társadalom szempontjából hasznosnak, míg az árvizeket és az aszályt kártékonyak tekinti. Amennyiben a rendszer képes élelmiszer-tartalékait mozgósítani, akkor ez pozitív jelenség, hiszen e káros hatásokkal szemben reziliens módon viselkedik. Hasonlóképpen, az emberek közötti konszenzus van abban, hogy az elektromos áram, a vízszolgáltatás és a telekommunikáció mint infrastruktúra, „jó dolog”. Ezzel szemben saját szemszögünkben nézve rossz dolognak tekinthető, ha ellenségeink infrastruktúrái reziliens módon működnek.

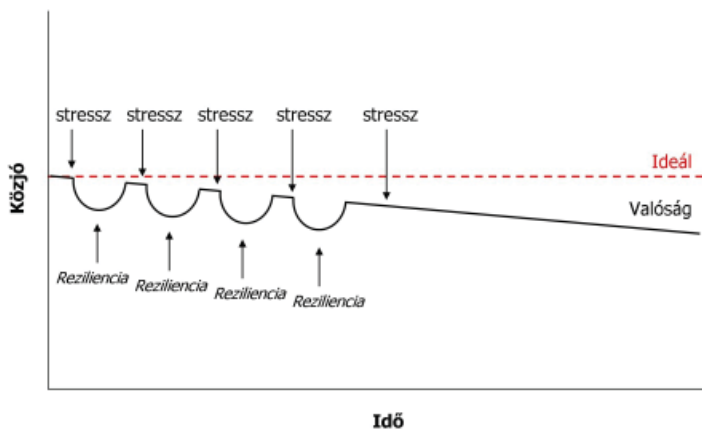
Sőt; még ha a rezilienciát a saját perspektívánkból és érdekeinkből kiindulva vesszük is szemügyre, azt fogjuk látni, hogy a valóságban a legtöbb kedvező állapot távol van az optimálistól; az ideális állapot csak elvárásaként vagy elképzelt viszonypontként jelenik meg. Ugyanakkor mégis lehetséges a változásokat és a reziliens reakciókat e szuboptimális helyzetek fényében értékelni; másképpen: lehetőségünk van a reziliencia mértékét e realiztikus helyzetekhez hozzámérni. Amennyiben egy ország élelmiszer-biztonsága nem optimális, de képes akár a legerősebb sokkhatást követően is a megszokott, szuboptimális szintre visszaállni, akkor viselkedése ugyancsak reziliensnek tekinthető.

Egy társadalom egésze vagy alkotó csoportjai nem tekinthetők homogén entitásoknak a rendes állapotnak vagy a stressz- és sokkhatásoknak sem pozitív, sem pedig negatív jellege szempontjából, ahogyan azt a diktatúrák példája is világossá tette. A legtöbb emberre

vagy társadalmi rétegre nézve egy erős stressz- vagy sokkhatás, például egy gazdasági válság, káros hatással lehet, jóllehet lehetnek olyanok is, akiket kedvezően érint. De a társadalom felsőbb szintjein is jelentős hatásokkal számolhatunk: egy válság a hatalmi viszonyokban és a javak társadalmi elosztásában is változásokat idézhet elő. Egy efféle kontextusban a „reziliens” viselkedés formális vagy informális kívánalmával könnyű visszaélni, vagy legalábbis azt megkérdőjelezhető módon alkalmazni (Slater 2014). Mivel mi most a reziliencia társadalmi vonatkozásaira fókuszálunk, a nyugati liberális demokráciák értékeit (közjavait) tekintjük kiindulópontnak. De még ezen értékrendszeren belül is igaz az, hogy ugyanaz a hatás egyszerre járhat pozitív és negatív következménnyel ugyanazon polgárookra nézve. Erre példa a fejlett világokban mindenütt jelenlévő megfigyelés következményei.

Végül, ami a vonatkoztatási pontot – vagy az alábbi grafikus modellben a vonatkoztatási vonalat – jelenti, az nem mindig állandó: folyamatosan változik, még ha lassú üteme miatt a változás nem is egykönnyen érzékelhető. Sőt a közjavak köre – ami egy társadalmi entitás életét irányító írott és íratlan normákban ölt testet – ismételt stressz- és sokkhatásokra ugyancsak megváltozhat. A 6. ábrán a rezilienciának a közjavak erodálódását bemutató kibővített modellje látható. A függőleges tengely, vagyis a „közjavak”, nem csak a vízszintes vonallal van összefüggésben, amely valamilyen közjó kívánatosságát („ideális” mivoltát) mutatja, de a lefelé mutató vonallal is, ami a közjó tényleges hanyatlását szemlélteti stresszhatás esetén. Ahogyan a megfigyelésre vonatkozó kiinduló észrevételeinkben felvetettük, egy efféle helyzet meglehetősen realiztikus egy olyan környezetben, amelyben az állampolgárok rezilienssé válnak a biztonsági fenyegetésekkel szemben, ugyanakkor a kiterjedtebbé vált megfigyelés hatására a személyes magánszférával, az autonómiával vagy az emberi méltósággal kapcsolatos „észszerű elvárásaikból” fokozatosan engednek.⁶

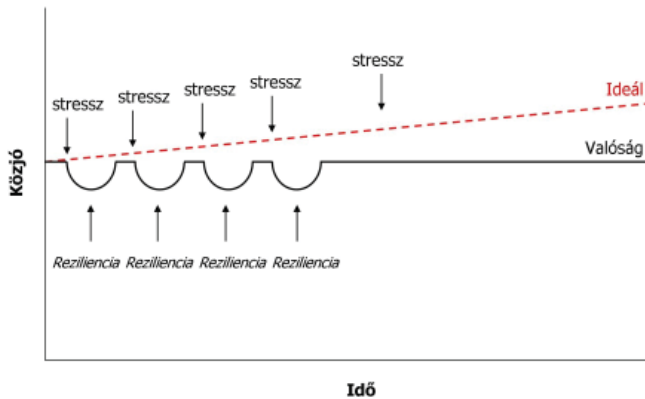
6. ábra. A rezilienciának a közjavak erodálódását bemutató kibővített modellje

⁶ A privacy területén az „észszerű elvárás” doktrínája – amely olyan összetett és jogilag vitatott fogalom, amelynek nem csak normatív és empirikus dimenziója van, de annak kontextusfüggő meghatározása is benne foglaltatik, hogy mi az, ami bizonyos körülmények között „észszerűnek tekinthető” (Nissbaum 2010: 233–236; Solove 2008: 71–74) – a közjavaknak az ábránkon látható szintjével, annak időbeli csökkenésével és emelkedésével szoros összefüggést mutat.

Ugyanakkor az sem kizárt, hogy az ismételt stressz- és sokkhatások a közjavak iránti igény növekedését eredményezik, ami a társadalmi szolidaritás és az intézményi szerveződés erősödése, a közhangulat javulása vagy a tudatosság növekedése révén valósul meg, esetleg egyéb pozitív körülmények vagy tényezők játszanak ebben szerepet. Az állampolgárok ekkor érzékenyekké válnak a biztonsági intézkedések káros társadalmi mellékhatásaira, és saját magánéletük, méltóságuk, autonómiájuk stb. garantálását követelik (7. ábra).

7. ábra. A rezilienciának a közjavak növekedését bemutató kibővített modellje

A biztonsági fenyegetésekkel kapcsolatban tanúsított reziliens viselkedés képes lehet azokat az egyes társadalmi csoportokat hátrányosan érintő változásokat elfedni vagy egy közletről sem ideális társadalmi-politikai helyzetet tartósítani, amelynek így akadályozzák a megváltozását. A diszkriminatív társadalmi osztályozás (*social sorting*) fokozódását például – ami a mindenre kiterjedő megfigyelés negatív következménye lehet (Lyon 2003a) – a biztonsági fenyegetésekkel és stresszhatásokkal szembeni reziliens viselkedés szükséglete legitimálhatja. Az efféle kihívások arra készíthetik a társadalmakat, hogy leszögezzék: egy demokratikus rendszerben még a reziliencia pozitív aspektusai sem szolgálhatják a vitatható társadalmi vagy politikai konstrukciók fenntartását, illetve egy demokratikus jogállam létrejöttének megakadályozását.

Az időskála

Az idődimenzió a reziliencia kontextusában két szempontból is fontos. Egyrészt amennyiben a stresszhatást eredményező kedvezőtlen változások fokozódása túl lassan megy végbe ahhoz, hogy az egyének vagy a társadalmi csoportok azt észrevehessék, a hatás alig lesz felismerhető; ebben az esetben tehát csak tudattalan, „ösztönös” rezilienciáról beszélhetünk (bővebben az észlelés szerepéről lásd lejjebb). Másrészt, amennyiben a kedvezőtlen hatás sokszerű, és ezért felismerhető, viszont a visszapattanás (vagy előrepattanás) fázisa lassan vagy egyenetlenül megy végbe, a reziliencia hatása csak nehezen azonosítható. Ez utóbbi helyzetnek két típusát különböztethetjük meg. Az első típus esetében a hatás erőteljes, következményei nyilvánvalók, a regenerálódás pedig szintén gyorsan, de csak részlegesen megy

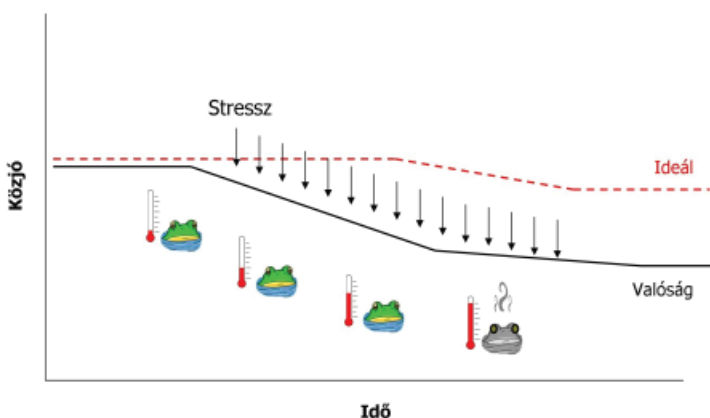
végbe; a teljes regenerálódás sok időt vesz igénybe. A második típus hosszan tartó vészhelyzetekben, például háborúk vagy elnyúló természeti katasztrófák esetében figyelhető meg. Ebben az esetben a stressz- és sokkhatások periódusa hosszú, de a regenerálódási szakasz még ennél is hosszabb; akár évekbe is telhet, amíg megállapíthatjuk, hogy az adott társadalom visszanyerte-e kiindulási állapotát, vagy ahhoz képest még előrelépést is tanúsított.

Ugyanakkor, amennyiben egy társadalom vagy entitás csak évek alatt vagy egy következő generáció életében nyeri vissza kiindulási állapotát vagy mutat fel javulást, a rendszerelmélet általános felfogása szerint vitatható, hogy ebben az esetben az eredeti entitás rezilienciára való képességéről, az adott társadalom életében egy új fejezetről vagy már egy teljesen új entitásról kell-e beszélnünk (Braybrooke és Lindblom 1963). Ilyen helyzetekben ezért szükség van azon közjavak meghatározására, amelyek még egy megváltozott környezetben is megjelenítik azokat az ideálokat, amelyekhez viszonyítva egy társadalom reziliensnek tekinthető. Ez azt jelenti, hogy például háború után egy ország, amelynek gazdasága gyorsan regenerálódott, míg ezzel párhuzamosan diktatórikus politikai rendszer épült ki, gazdasági szempontból reziliensnek tekinthető, azonban társadalmi vagy politikai szempontból nem, amennyiben a háború előtt az adott ország demokratikus jogállamnak számított.

Az észlelés szerepe

A kedvezőtlen fejleményeket és hatásait, különösen, ha tartós stresszhatásról van szó, mint például a kiterjedt megfigyelés esetében, az érintettek nem biztos, hogy felismerik. Mikor azonban világossá válnak számukra a következmények, a hatás enyhítéséhez vagy egy alternatív stratégia kidolgozásához talán már túl késő van. Egy efféle helyzet ugyancsak a közjavak iránti igény „ideális” szintjének észrevétlen erodálódását eredményezheti, ahogyan azt a 8. ábrán láthatjuk. A 8. és 9. ábráról a megfővő béka széles körben használt metaforáját olvashatjuk le; ez a metafora arra utal, hogy az emberek (vagy más entitások) gyakran nem képesek a fokozatosan végbemenő kedvezőtlen változásokat felismerni és azokra reagálni.⁷

8. ábra. Észrevétlen stresszhatások és erodálódó közjavak

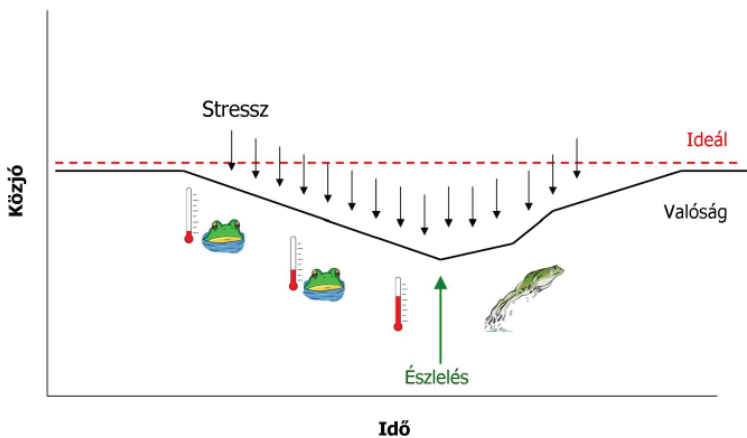

⁷ Lásd angolul: http://en.wikipedia.org/wiki/Boiling_frog

A megfővő béka metaforája már korábban, a megfigyeléssel kapcsolatban is előkerült (Marx 1987: 54), és nagyjából egyenértékű azzal, amit az Egyesült Királyság Információügyi Biztosza egyszer úgy fogalmazott meg, hogy „alvajárás közben szépen átsétálunk a megfigyelési társadalomba” (Ford 2004). Az észlelés kérdése összefügghet az időskálával. Például azokat a kedvezőtlen változásokat, amelyek hosszú idő alatt fokozatosan mennek végbe, jóval nehezebb lehet felismerni, mint ugyanezt a változást, ha jóval rövidebb idő alatt következik be.

Másrészről viszont még egy sikeres reziliens konstrukció esetében is igaz lehet az, hogy magukban a cselekvőkben nem tudatosan teljes mértékben saját reziliens viselkedésük. Másképpen fogalmazva, az észlelt és nem észlelt stressz- és sokkhatások tudatos és tudattalan reziliens reakciókkal párosulnak. Ezek mindenféle kombinációban előfordulhatnak. Ilyen helyzetekben, társadalmi szinten is, a megfigyelő egy fontos momentumra figyelhet fel: az észlelés pillanatára (9. ábra). Ez az ábra egy olyan forgatókönyvet mutat be, amelyben az észlelés pillanata cselekvésre buzdít, ami a valós körülmények megváltoztatását eredményezi. Ugyanakkor egy másik forgatókönyv szerint (amely itt nem kerül bemutatásra) egy olyan eset is elképzelhető, amelyben nem lehetséges a valós körülmények megváltoztatása, vagyis az észlelés pillanata csak az „ideál” elérése iránti vágyat erősíti. A megfigyeléssel összefüggésben ennek különös jelentősége lehet: a megfigyeléssel járó stressz- és sokkhatásokat a népesség gyakran nem észleli, nem beszélve ezek közvetett következményeiről. Például egészen 2013-ig, vagyis Edward Snowdennek a tömeges méretű megfigyelésekkel kapcsolatos leleplezéséig, a nyugati társadalmak csak homályosan látták, vagy egyenesen szemet hunytak afölött, hogy kommunikációjuk bizalmassága jóval kevésbé védett annál, mint ahogyan gondolták vagy joggal feltételezhatték. Az emberek a privacy kérdését jóval fontosabbnak kezdték el látni a bejelentést követően. Aradau (2014: 79) a „meglepetés pillanata” terminussal írja le az észlelés pillanatát (ami a sokkhatások esetében közvetlen tapasztalatként jelenik meg, vagy csak késleltetve, ahogyan itt is, a fokozatosan növekvő stresszhatások esetében). Aradau amellet érvel, hogy a politikában a rezilienciaalapú megközelítések, mégpedig ki-mondottan „a meglepő események problémájára adott válaszként” (2014: 87), igen népszerűek lettek.

9. ábra. Az észlelt stresszhatások és a reziliencia lehetősége

A reziliencia a megfigyelés kontextusában

Amellett érveltünk, hogy a mai megfigyelések jelentős része és ezeknek a közjavakra gyakorolt hatásai olyan intézkedéseken és gyakorlatokon nyugszanak, amelyek célja az államok és társadalmak biztonságának előmozdítása. A biztonságpolitika területén – ami a megfigyelést hasonlóképpen ragadja meg, mint mi – a „reziliencia” terminust „a terrorizmussal/felforgatással szemben tanúsított reziliens viselkedés” értelmében szokás használni. Itt most azt fogjuk körüljárni, hogy a reziliencia hasonló mechanizmusait hogyan lehet a társadalmak esetében az államok és vállalatok által a biztonságra hivatkozva végzett megfigyelés negatív következményeinek enyhítésére felhasználni. Ugyanakkor nyilvánvalóvá vált, hogy a reziliencia létező modelljeinek/paradigmáinak bizonyos feltételezéseit meg kell kérdőjeleznünk. A rezilienciával kapcsolatos különböző feltételezéseket magába foglaló keret kialakítása azt sejteti, hogy sokféle kimenetel lehetséges. Ez nem pusztán azt jelenti, hogy a kiterjedt megfigyeléssel szembeni reziliens stratégiák alkalmazása csak korlátozott optimizmusra ad okot, de elemzésünk arra is rámutat, hogy a rezilienciában általánosságban is csak korlátozott lehetőségek rejlenek, különösen a biztonság növelésével összefüggésben.

A reziliencia modelljének megalkotásában a harmadik lépés az általános és elvont szint szűkítése, vagyis a rezilienciának specifikusan a *megfigyeléssel* mint a stresszhatás forrásával összefüggő vizsgálata. Conway és munkatársai (2010) eredeti modellje különböző stratégiákat mozgósít a megfigyeléssel szemben: ez a folyamat anticipációból, vizsgálódásból, megelőzésből, elviselésből, regenerálódásból, helyreállításból és tanulásból áll. Ahelyett, hogy automatikusan szembeszállnánk a működésbe léptetett vagy felfedett megfigyelési programokkal, a rezilienciaalapú megközelítés azt sugallja, hogy ezzel párhuzamosan hasznos lehet megelőző korrigáló intézkedéseket előkészíteni.

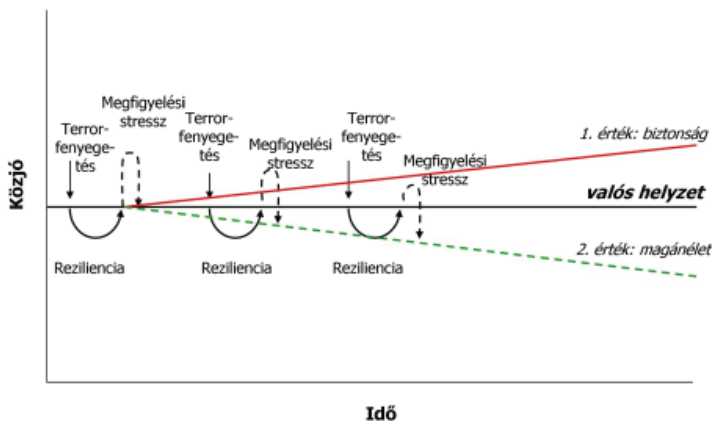
Ebből a perspektívából azok a specifikus intézkedések, amelyek a megfigyeléssel szembezegezhetők, az iménti stratégiák közül potenciálisan többet is magukba foglalhatnak. Az alkotmányos vagy emberi jogok védelmére hozott intézkedések például részben az anticipációt szolgálják (mivel a kormány jövőbeli kísérleteit anticipálják, amelyek e jogok megkurtítására irányulnak); részben pedig preventív jellegűek (mert az alkotmánybíróság a törvény életbe lépését követően is megsemmisítheti azt); és a tanulás is részüket képezheti (mert az igazságszolgáltatás is fejlődhet az új technológiák megjelenésével, lehetőségeivel és az állampolgárokra gyakorolt hatásukkal párhuzamosan). Hasonlóképpen, személyes kommunikációjuk megóvása céljából maguk az állampolgárok is alkalmazhatnak titkosítási módszereket, amelyek ugyancsak szolgálhatják az anticipációt (a kommunikáció lehallgatására tett esetleges jövőbeli kísérletekkel szemben); lehetnek helyreállító jellegűek (a privacy erősítésére tett intézkedések korábbi hiányosságainak felismerését követően); de a tanulásról is tanúbizonyosságot tehetnek (a hiányosságok feltárását követően hatékonyabb titkosítási rendszerek alkalmazása).

A második szempont, ami alapján a reziliencia általunk adott elemzése potenciálisan elősegíti átfogó stratégiák kidolgozását a megfigyeléssel szemben, az, hogy már a megfigyelés területének ismerete arra készítet bennünket, hogy megkérdőjelezzük a reziliencia konvencionális modelljeit alátámasztó feltételezéseket. Következésképpen elemzésünkéből az következik, hogy igen körültekintően kell eljárunk, és hogy a rezilienciaalapú stratégiák nem tekinthetők csodaszernek. Amikor Snowden nyilvánosságra hozta, hogy az interneten a felhasználók tömeges megfigyelése zajlik, akkor ez nagy társadalmi sokkhatást okozott, és az ellenállás vagy a helyreállítás bizonyos típusú folyamatait indította el, amelyeket joggal

tekinthetünk „rezilienseknek”. Ugyanakkor ez a megfigyelési tevékenység az évek során fokozatosan és titokban bontakozott ki, senkinek sem szúrt szemet és senki sem szállt szembe vele (lásd a 8. és 9. ábrákat). Az még a jövő zenéje, hogy a kormányok jövőbeli megfigyelési programjait sikerül-e keretek közé szorítani, figyelembe véve a hírszerzés kihívásait, az anyagi érdekeltségeket és a várható nemzeti és nemzetközi bonyodalmakat. Sőt okunk van azt gondolni, hogy a társadalom szemében a privacy nemhogy fontosabbá vált volna, de még erodálódott is, ez pedig annak rezignált elfogadását eredményezte, hogy a magánjellegű kommunikációt a digitális korban nem lehetséges titokban tartani.

A következő ábrák egy egyesített keretben a biztonsággal és a megfigyeléssel összefüggő stresszhatásokat, valamint az ezekre adott reziliens reakciókat mutatják. A 10. ábra az ellentétes hatásokat és a reziliens reakciókat ábrázolja, mégpedig a biztonság és a privacy között feltételezett alku modelljével összhangban: a kétféle közjó változása az ábrán szintén nyomon követhető. Ez a modell abból indul ki, hogy a privacy és a biztonsági/megfigyelő technológiák bevezetése között fordított arányosságot lehet feltételezni; másképpen fogalmazva, ezeket a helyzeteket zéróösszegű játszma-ként tekintik: a nagyobb biztonság kevesebb magánélet-védelemmel jár együtt, és fordítva. E népszerű hipotézis azt feltételezi, hogy a biztonsági fenyegetések esetén a biztonsági megfontolások háttérbe szorítják a személyes magánszféra iránti igényt. Az ábráról az a feltételezés is leolvasható, hogy a megfigyeléssel kapcsolatos intézkedések természetes következményei a terrorcselekményeknek és a nemzetbiztonságot érintő egyéb fenyegetéseknek, ugyanakkor maguk is láncolatos stresszhatást eredményeznek.

10. ábra. Terrorfenyegetések és a megfigyeléssel járó stresszhatások a biztonság és a privacy zéróösszegű modelljében

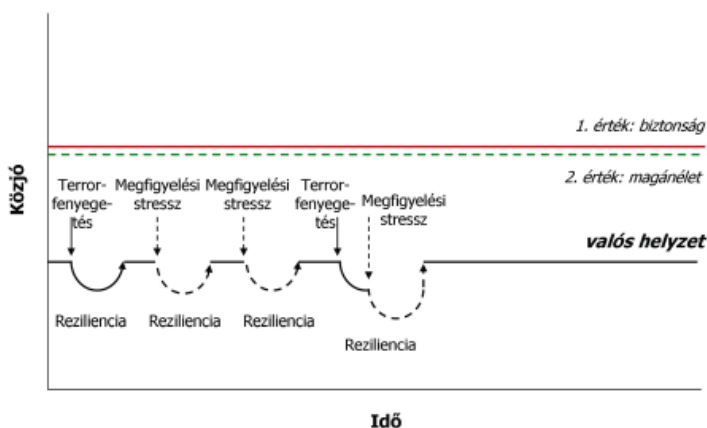

Újabb kutatások megkérdőjelezik a zéróösszegű modell egyetemes érvényességét, és bírálják azt, hogy ennek a modellnek a használata a személyes magánszférába beavatkozó biztonsági technológiák alkalmazását legitimálja. Az embereknek ezzel a kérdéssel kapcsolatos szemléletét és attitűdjét vizsgáló empirikus kutatások azt mutatják, hogy a biztonságot és a privacyt két, egymástól független közjónak tekintik, és mindkettőre egyidejűleg tartanak igényt.⁸ Egy

⁸ Ilyen empirikus kutatás zajlott a PRISMS projekt (PRIVacy and Security MirrorS) keretében: „Towards a European Framework for Integrated Decision-Making”, Projektszám: 285399, EU 7. Keretprogram.

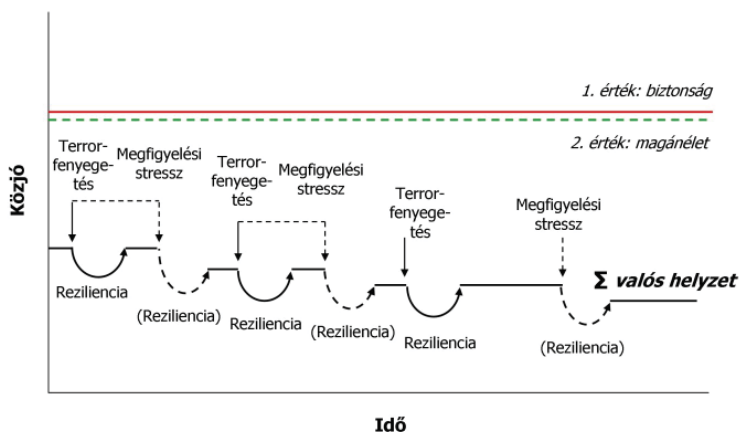
ilyen modellben mindkét közjó változatlan marad a stressz- és sokkhatásokkal szemben; ideális helyzetben a kétféle stresszhatásra adott reziliens válasz eredményeképpen a valódi helyzet is változatlan marad (11. ábra).

11. ábra. Terrorfenyegetések és a megfigyelés által okozott stresszhatás az egymástól elválasztott közjavak modelljében (ideális helyzetben)

Ugyanakkor még ha egy társadalom vagy valamely alstruktúrája a biztonsági fenyegetésekkel és sokkhatásokkal szemben reziliens módon viselkedik is, és vissza is pattan az eredeti normálhelyzetig, ez a megfigyelés kontextusában nem feltétlenül lesz észrevehető: a megfigyelés negatív következményei – növekvő mértékű diszkriminatív társadalmi osztályozás, a személyközi bizalom és a társadalmi szolidaritás csökkenése, a privacy erodálódása stb. – a két összetevő összegének (Σ) csökkenését eredményezhetik a valós helyzetben, ahogyan az a 12. ábráról is leolvasható.

12. ábra. Terrorfenyegetések és a megfigyelés által okozott stresszhatás az egymástól elválasztott közjavak modelljében (megfigyelt helyzet)

A 12. ábra érzékletesen szemléletei, hogy jóllehet a biztonságot és a privacyt mint közjót esetleg továbbra is nagyra értékelik, ez azonban elfedheti az a tény, hogy e közjavak a valós életben fokozatosan erodálódnak.

Konklúzió

Annak, hogy a reziliencia modellezése céljából egy általános értelmezési keretet dolgoztunk ki, számos előnye van: nemcsak hogy általában véve jobban megérthetjük a rezilienciaalapú megközelítésekben rejlő lehetőségeket és korlátokat, de konkrétan a megfigyelés által jelentett veszélyeket is képesek lehetünk pontosabban modellezni. Ez egyrészt lehetővé teszi a meglévő ismeretek rendszerezését és a hiányosságok feltárását, másrészt rámutat a reziliencia különböző eszközei közötti kapcsolatokra és azok integrált használatának lehetőségeire. Végül harmadrészt a modell a lokális és a globális szint között több különböző szinten is használható. Az efféle modellek olyan fogalmakból épülnek fel, amelyek elvont és sematikus módon együttesen számos különböző kontextusban és alkalmazási területen képesek megragadni azt, hogy mit jelent a reziliens viselkedés. Mi most egyetlen kontextusra, a (nemzet)biztonság érdekében végzett megfigyelés kontextusára összpontosítottunk.

A megfigyelés által jelentett veszélyekkel szemben megjelenő reziliencia stratégiájának bizonyos elemei már eddig is azonosíthatók voltak. A civil jogvédők és az internet privacy csoportok rendszeresen fellépnek a kormány megfigyelési intézkedésekkel kapcsolatos törvényjavaslatok ellen, amit a „reziliencia” szellemében végzett tevékenységnek tekinthetünk. Alkotmányos intézkedések, nemzetközi egyezmények, adatvédelmi törvények vagy más eszközök révén az alapvető jogok területén számos ország védelmet biztosít állampolgárai számára (Bennett és Raab 2006), ami nagyrészt a reziliencia olyan anticipációs vagy preventív stratégiájának tekinthető, amely a kormányok e jogok erodálására irányuló esetleges jövőbeli törekvéseivel hivatott szembemenni.

Kifejtettük, hogy a reziliencia fogalmának használata két szempontból is hasznos lehet annak megállapításában, hogy egy társadalom a fokozódó megfigyelés hatására mennyire lehet képes „ellenhatást” kifejteni. Először is modellünk a megfigyeléssel szemben fellépő aktivisták számára olyan keretet biztosít, amelyben a megfigyeléssel szembeni harc során alkalmazandó intézkedéseket és taktikákat kidolgozhatják. Másodszor viszont, és ez egybevág a jelen tanulmány fő érdeklődési körével, jóllehet a reziliencia fogalma az anticipatív, azonnali és jövőbeli reakciókat is magába foglalja, olyan meghatározatlan időkerettel dolgozik, amely nem csak rövid és középtávra vonatkozhat, de a hosszú távú (*longue durée*) megközelítések értelmezését is lehetővé teszi. Ezért van az, hogy az ábrák függőleges és vízszintes tengelyén nem szerepelnek intervallumok vagy értékek. Az események szokásos értelmezésére szolgáló időszínen – heteken, hónapokon vagy éveken – túl a különböző társadalmakban és kultúrákban kibontakozó reziliencia – ide tartoznak a szokások, a kilátások, a mítoszok és történetek, az intézményi változások – esetleg több nemzedéken is átívelhet. Történeti időperspektíva ez, nem a média időperspektívája.

A reziliencia terminológiája hajlamos összefonódni a biztonság növelésére irányuló stratégiákkal, amelyek az állam által végzett megfigyeléssel összefüggő intézkedések körének lehetséges bővítését is magukba foglalták. Következésképpen a „reziliencia” mint fogalom sokak szemében összefonódott a „jónak” tekintett biztonsági intézkedésekkel. Mindazonáltal

tanulmányunkban amellet érveltünk, hogy legalábbis elvont, fogalmi szinten a reziliencia semlegesnek tekinthető, és hogy pozitív megítélése gyakorlati alkalmazásából táplálkozik. Sőt; mivel a „reziliencia” egy olyan ernyőfogalom, amely alá számos olyan intézkedés tartozhat, amelyek egy nemkívánatos fejleménnyel mennek szembe vagy annak hatását hivatottak orvosolni, lehetőséget biztosít az ilyen elkülönült intézkedések egyesítésére egy koherens stratégia formájában. Mivel nem csak intézkedések kidolgozásához biztosít kézzelfogható keretet, hanem a sikeres forgatókönyvek megvalósításához szükséges elemeket is leírja, a fogalom átalakított használata olyan módozatokat tesz lehetővé, amelyek révén a demokratikus társadalmak reziliensebbekké válhatnak a megfigyeléssel járó veszélyekkel szemben.

Ez a perspektíva különösen nagy hasznunkra van abban, hogy megérthessük, milyen válaszokat adnak a társadalmak a megfigyelés kiterjesztésére irányuló törekvésekre. Ennek az az oka, hogy lehetővé teszi számunkra a különböző forgatókönyvek és kimenetek modellezését és feltárását – ezeket természetesen még ki kell dolgozni és empirikusan tesztelni kell –, ideértve azokat is, amelyekben a megfigyeléssel összefüggő intézkedések a közjavak háttérbe szorításával párhuzamosan bontakoznak ki, és azokat is, amelyek esetében azt mondhatjuk, hogy a megfigyeléssel szembeni reziliencia kudarcot vallott. Ily módon, a reziliencia számos korábbi modelljével szembemelve, az itt bemutatott modellek nem tekintik magától értetődőnek, hogy a rezilienciaalapú stratégiák mindig sikerrel járnak. A rezilienciának Conway és munkatársai (2010) által adott ábrázolása a rezilienciaalapú stratégiák számára táptalajt nyújtó „optimista” felfogáshoz képes nagy előrelépést jelent, amennyiben a negatív kimenetek lehetőségével is számol (vagyis azzal, hogy a rendszer a reziliens viselkedésre képtelennek bizonyul). Ugyanakkor nem világos, hogy az ábra egy helyzetet ír-e le vagy egy normatív célt jelenít meg. Azáltal, hogy ezt a két dimenziót elválasztottuk egymástól, különböző forgatókönyveket tudtunk felvázolni, amelyek a két dimenzió közötti kapcsolódásokat (és eltéréseket) is magukba foglalják. Amellett, hogy elemzésünkben rámutattunk arra, hogy a megfigyeléssel szemben a rezilienciaalapú stratégiák nem mindig járnak sikerrel, arra is felhívtuk a figyelmet, hogy a kormányoknak és a hatóságoknak hasonlóképpen érdemes élniük a gyanúperrel, hogy a terrorellenes és a rezilienciára épülő egyéb nemzetbiztonsági stratégiák nem feltétlenül hatékonyak, ideértve a megfigyelést is, hiszen a reziliencia korlátaival ezekben az esetekben is számolni kell.

Jelen tanulmány egyik legfontosabb állítása az volt, hogy jóllehet a társadalmak éppen a „biztonság” fokozására hivatkozva dolgoznak ki megfigyelési stratégiákat, azonban a megfigyelési intézkedések az olyan alkotó közjavakra, mint például a privacy, ezen keresztül pedig az egész társadalomra, paradox módon hosszú távon káros hatást gyakorolnak. Jóllehet a *surveillance studies* képviselői régóta hangsúlyozzák, hogy a megfigyelés negatívan hathat a társadalmi és politikai vitákra, elemzésünkben az állampolgárok fokozott megfigyelésének egyéb hosszú távú, de nem kevésbé alattomos következményeit is sikerült feltárunk. Olyan probléma ez, ami a *security studies* és a *resilience studies* érdeklődését egyformán felkeltheti.

Hivatkozott irodalom

- Aradau, Claudia (2014): The Promise of Security: Resilience, Surprise and Epistemic Politics. *Resilience: International Policies, Practices and Discourses* 2(2): 73–87.
- Ban, Ki-moon (2009): *Resilience and Solidarity: Our Best Response to Crisis*. Address to the 62nd World Health Assembly, 19 May 2009. Interneten http://www.who.int/mediacentre/events/2009/wha62/secretary_general_speech_20090519/en/.
- Béné, Christophe, Rachel Godfrey Wood, Andrew Newsham és Mark Davies (2012): *Resilience: New Utopia or New Tyranny? Reflection about the Potentials and Limits of the Concept of Resilience in Relation to Vulnerability Reduction Programmes*. Brighton: IDS Working Paper 405, 2012. szeptember. Interneten <http://www.ids.ac.uk/publication/resilience-new-utopia-or-new-tyranny>.
- Bennett, Colin J. (2008): *The Privacy Advocates: Resisting the Spread of Surveillance*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Bennett, Colin J. és Charles D. Raab (2006): *The Governance of Privacy: Policy Instruments in Global Perspective*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Bourbeau, Philippe (2013): Resiliencism: Premises and Promises in Securitisation Research. *Resilience: International Policies, Practices and Discourses* 1(1): 3–17.
- Bourbeau, Philippe (2015a): Resiliencism and Security Studies: Initiating a Dialogue. In *Contesting Security*. Thierry Balzacq (szerk.). Abingdon: Routledge, 173–188.
- Bourbeau, Philippe (2015b, megjelenés előtt): Resilience and International Politics: Premises, Debates, Agenda. *International Studies Review*.
- Braybrooke, David és Charles Edward Lindblom (1963): *A Strategy of Decision: Policy Evaluation as a Social Process*. New York, NY: The Free Press.
- Čas, Johann, Stefan Strauss, Anthony Amicelle, Kirstie Ball, Dara Hallinan, Michael Friedewald és Székely Iván (2015): Social and Economic Costs of Surveillance. In *Surveillance in Europe*. David Wright és Reinhard Kreissl (szerk.). London: Routledge, 211–258.
- Chandler, David (2012): Resilience and Human Security: The Post-interventionist Paradigm. *Security Dialogue* 43(3): 213–229.
- Chandler, David (2013a): Editorial. *Resilience: International Policies, Practices and Discourses* 1(1): 1–2.
- Chandler, David (2013b): Pre-emptive Strike: A Response to ‘Resisting Resilience’. *Radical Philosophy* (179): 58–59.
- Chandler, David (2015): Resilience and the ‘Everyday’: Beyond the Paradox of ‘Liberal Peace’. *Review of International Studies* 41(1): 27–48.
- Cho, Albert, Simon Willis és Martin Stewart-Weeks (2011): *The Resilient Society: Innovation, Productivity, and the Art and Practice of Connectedness* (Cisco Internet Business Solutions Group [IBSG] 2011). Interneten: http://www.cisco.com/web/about/ac79/docs/ps/The-Resilient-Society_IBSG.pdf.
- Clarke, Roger (2013): *The Resilience of Society in the Face of Surveillance*. Notes of 5 February 2013 for the Advisory Board of the Increasing Resilience in Surveillance Societies (IRISS) project. Interneten: <http://www.rogerclarke.com/DV/IRISSR.html>.
- Conway, Gordon, Jeff K. Waage, és Sara Delaney (2010): *Science and Innovation for Development*. London: UK Collaborative on Development Science.
- Demerath, Nicholas J. III, és Richard A. Peterson (szerk.) (1967): *System, Change and Conflict: A Reader on Contemporary Sociological Theory and the Debate over Functionalism*. New York, NY: The Free Press.
- Deutsch, Karl W. (1963): *The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control*. New York, NY: The Free Press of Glencoe.
- Durkheim, Emile (1984 [1893]) *The Division of Labor in Society*. New York: The Free Press – Macmillan.
- Easton, David (1965): *A Systems Analysis of Political Life*. New York, NY: John Wiley & Sons.
- Emery, Frederick Edmund (szerk.) (1969): *Systems Thinking: Selected Readings*. Harmondsworth: Penguin Books.
- European Commission (2012): *Communication from the Commission to the European Parliament and the Council – The EU Approach to Resilience: Learning from Food Security Crises*. COM(2012) 586 Final. Brüsszel (2012. október 3.).
- Evans, Brad és Julian Reid (2013): Dangerously Exposed: The Life and Death of the Resilient Subject. *Resilience: International Policies, Practices and Discourses* 1(2): 83–98.
- Feibleman, James és Julius Friend (1945): The Structure and Function of Organization. *The Philosophical Review* 54(1): 19–44.
- Fernandez, Luis A. és Laura Huey (2009): Is Resistance Futile? Thoughts on Resisting Surveillance. *Surveillance and Society* 6(3): 199–202.

- Folke, Carl (2006): Resilience: The Emergence of a Perspective for Social-Ecological Systems Analysis. *Global Environmental Change* 16(3): 253–267.
- Ford, Richard (2004): Beware Rise of Big Brother State, Warns Data Watchdog. *The Times* (2004. augusztus 16.).
- Greenwald, Glenn (2014): *No Place to Hide*. London: Hamish Hamilton.
- Hall, Peter A. és Michèle Lamont (szerk.) (2013a): *Social Resilience in the Neoliberal Era*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hall, Peter A. és Michèle Lamont (2013b): Introduction. In *Social Resilience in the Neoliberal Era*. Uók (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hamel, Gary és Liisa Välikangas (2003): The Quest for Resilience. *Harvard Business Review* (zeptember 1.). Interneten: <https://hbr.org/2003/09/the-quest-for-resilience>.
- Holling, Crawford Stanley (1998): Two Cultures of Ecology. *Conservation Ecology* [online] 2(2): 4. Interneten: <http://www.consecol.org/vol2/iss2/art4/>.
- Hood, Christopher Cropper (1983): *The Tools of Government*. London: Macmillan.
- Indian Red Cross Society (2009): *Crisis to Recovery: The Road to Resilience*. Interneten: http://www.who.int/mental_health/emergencies/8.2_key_resource_1_american_redcross2.pdf.
- Inter-Agency Standing Committee, Sub-Working Group on Preparedness (2011): *Preparedness: Saves Time, Money and Lives* (2011. május). Interneten: http://www.hewsworld.org/_download/INTERAGENCYPREPAREDNESS.pdf.
- International Strategy for Disaster Reduction (ISDR) (2004) *Living With Risk: A Global Review of Disaster Reduction Initiatives*. Volume I. United Nations: New York and Geneva. Interneten: http://www.unisdr.org/files/657_twr1.pdf.
- Introna, Lucas D. és Amy Gibbons (2009): Networks and Resistance: Investigating Online Advocacy Networks as a Modality for Resisting State Surveillance. *Surveillance and Society* 6(3): 233–258.
- Loader, Ian és Neil Walker, (2007): *Civilizing Security*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Longstaff, Patricia H. (2005): *Security, Resilience, and Communication in Unpredictable Environments Such as Terrorism, Natural Disasters and Complex Technology*. Cambridge, MA: Center for Information Policy Research, Harvard University.
- Los, Maria (2002): Post-communist Fear of Crime and the Commercialization of Security. *Theoretical Criminology* 6(2): 165–188.
- Luthar, Suniya, Dante Cicchetti és Bronwyn Becker (2000): The Construct of Resilience: A Critical Evaluation and Guidelines for Future Work. *Child Development* 71(3): 543–562.
- Lyon, David (szerk.) (2003a): *Surveillance as Social Sorting: Privacy, Risk and Digital Discrimination*. London: Routledge.
- Lyon, David (2003b) *Surveillance After September 1*. Cambridge: Polity Press.
- Martin, Aaron K., Rosamunde van Brakel és Daniel J. Bernhard (2009): Understanding Resistance to Digital Surveillance: Towards a Multidisciplinary, Multi-actor Framework. *Surveillance and Society* 6(3): 213–232.
- Marx, Gary T. (1987): Restoring Realism and Logic to the Covert Facilitation Debate. *Journal of Social Issues* 43(3): 43–55.
- Marx, Gary T. (2015): Security and Surveillance Contests: Resistance and Counter-Resistance. In *Contesting Security*. Thierry Balzacq (szerk.). Abingdon: Routledge, 15–28.
- Neocleous, Mark (2013a): Resisting Resilience. *Radical Philosophy* (178): 2–7.
- Neocleous, Mark (2013b): A Reply. *Radical Philosophy* (179): 59.
- Nissenbaum, Helen (2010): *Privacy in Context: Technology, Policy, and the Integrity of Social Life*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Parsons, Talcott (1951): *The Social System*. New York, NY: The Free Press of Glencoe.
- Putnam, Robert (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York, NY: Simon & Schuster.
- Raab, Charles D. (2012): Privacy, Social Values and the Public Interest. In *Politik und die Regulierung von Information. Politische Vierteljahresschrift Sonderheft 46*. Andreas Busch és Jeanette Hofmann (szerk.). Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 129–151.
- Raab, Charles D. (2014): Privacy as a Security Value. In *Jon Bing: En Hyllest / A Tribute*. Dag Wiese Schartum, Lee A. Bygrave és Anne Gunn Berge Bekken (szerk.). Oslo: Gyldendal, 39–58.
- Raab, Charles, Dara Hallinan, Anthony Amicelle, Gemma Galdon Clavell, Antonella Galetta, Paul De Hert és Richard Jones (2015): Effects of Surveillance on Civil Liberties and Fundamental Rights in Europe. In *Surveillance in Europe*. David Wright és Reinhard Kreissl (szerk.). London: Routledge, 259–318.
- Sampson, Robert J. (2008): Collective Efficacy Theory: Lessons Learned and Directions for Future Inquiry. In *Taking Stock: The Status of Criminological Theory*. Francis T. Cullen, John Paul Wright és Kristie R. Blevins (szerk.). New Brunswick: Transaction Publishers, 149–167.

- Sanchez, Andrés (2009): Facebook Feeding Frenzy: Resistance-through-Distance and Resistance-through-Persistence in the Societed Network. *Surveillance and Society* 6(3): 275–293.
- Slater, Tom (2014): The Resilience of Neoliberal Urbanism. *Open Security* (2014. január 28.). Interneten: <http://www.opendemocracy.net/opensecurity/tom-slater/resilience-of-neoliberal-urbanism>.
- Solove, Daniel (2008): *Understanding Privacy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Székely Iván (2008): Hungary. In *Global Privacy Protection: The First Generation*. James Rule és Graham Greenleaf (szerk.). Cheltenham: Edward Elgar, 147–206.
- Taleb, Nassim Nicholas (2013): *Antifragile*. London: Penguin (Allen Lane).
- The Montpellier Panel (2012): *Growth with Resilience: Opportunities in African Agriculture*. London: Agriculture for Impact. Interneten: <https://workspace.imperial.ac.uk/africanagriculturaldevelopment/Public/Montpellier%20Panel%20Report%202012.pdf>.
- UK Cabinet Office (2011a): *The UK Cyber Security Strategy Protecting and Promoting the UK in a Digital World*. London: Cabinet Office. Interneten: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/60961/uk-cyber-security-strategy-final.pdf.
- UK Cabinet Office (2011b): *Strategic National Framework on Community Resilience*. London: Cabinet Office. Interneten: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/60922/Strategic-National-Framework-on-Community-Resilience_0.pdf.
- UK Cabinet Office (2013): *Resilience in Society: Infrastructure, Communities and Businesses – How Networks and Individuals Can Support the Country's Emergency Planning, Response and Recovery, and Keep Systems and Services Running* (2013. február 20.). London: Cabinet Office. Interneten: <https://www.gov.uk/resilience-in-society-infrastructure-communities-and-businesses>.
- UK Home Office (2011): *CONTEST: The United Kingdom's Strategy for Countering Terrorism* (Cm 8123); London: The Stationery Office Limited.
- UN Commission on Narcotic Drugs/Commission on Crime Prevention and Criminal Justice (2010): *Drug Control, Crime Prevention and Criminal Justice: A Human Rights Perspective (Note by the Executive Director)*. E/CN.7/2010/CRP.6–E/CN.15/2010/CRP.1 (2010. március 3.). Interneten: [http://www.unodc.org/documents/commissions/CND-Uploads/CND-53 RelatedFiles/ECN72010_CRP6eV1051605.pdf](http://www.unodc.org/documents/commissions/CND-Uploads/CND-53%20RelatedFiles/ECN72010_CRP6eV1051605.pdf).
- UN Security Council, Counter-Terrorism Committee (CTED) (2013): *Special Event* (2013. május 24.). Interneten: http://www.un.org/en/sc/ctc/news/2013-05-30_Special_Event_New_Tech.html; http://www.un.org/en/sc/ctc/docs/2013/2013-05-24_opening_stmt_chair.pdf.
- UN System Task Team on the Post-2015 UN Development Agenda (2012): *Disaster Risk and Resilience – Thematic Think Piece* (2012. május). Interneten: http://www.un.org/en/development/desa/policy/untaskteam_undf/thinkpieces/3_disaster_risk_resilience.pdf.
- United Nations Food and Agriculture Organization (2013): *UN Lays Foundations for More Drought Resilient Societies: Meeting Urges Disaster Risk Reduction Instead of Crisis Management* (2013. március 15.). Interneten: <http://www.fao.org/news/story/en/item/172030/icode/>.
- United Nations Office for Disaster Risk Reduction (2009): *UNISDR Terminology and Disaster Risk Reduction*. Geneva: UNISDR. Interneten: http://www.unisdr.org/files/7817_UNISDRTerminologyEnglish.pdf.
- United Nations Secretary-General's High-level Panel on Global Sustainability (2012): *Resilient People, Resilient Planet: A Future Worth Choosing*. New York, NY: United Nations. Interneten: https://en.unesco.org/system/files/GSP_Report_web_final.pdf.
- Walker, Brian és David Salt (2006): *Resilience Thinking: Sustaining Ecosystems and People in a Changing World*. Washington, DC: Island Press.
- Wells, Helen és David Wills (2009): Individualism and Identity: Resistance to Speed Cameras in the UK. *Surveillance and Society* 6(3): 259–274.
- White, Iain és Paul O'Hare (2014): From Rhetoric to Reality: Which Resilience, Why Resilience, and Whose Resilience in Spatial Planning? *Environment and Planning C: Government and Policy* 32(5): 934–950.
- Wiener, Norbert (1954): *The Human Use of Human Beings: Cybernetics and Society*. Garden City, NY: Doubleday Anchor Books.
- Wright, David és Reinhard Kreissl (2015): Resilience in Europe's Surveillance Society. In *Surveillance in Europe*. David Wright és Reinhard Kreissl (szerk.). London: Routledge, 319–359.
- Wright, David és Charles Raab, (2014): Privacy Principles, Risks and Harms. *International Review of Law, Computers & Technology* 28(3): 277–298.
- Yusuf, Salma (2012): *The Resilience of the Human Rights Norm in an Era of Counter-Terrorism*. Madrid: Research Unit on International Security and Cooperation (UNISCI), UNISCI Discussion papers no. 28 (2012. január). Interneten: <http://revistas.ucm.es/index.php/UNIS/article/viewFile/38472/37211>.